NAZARİYAT MAKALE

On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Tıp Yazımında Te'lîf ile Tercümenin Geçirgenliği: Emîr Çelebi ve Şemseddin İtâkî'nin Karşılaştırmalı Bir Okuması

Elif Akdin Önder*

Öz: Gerilemeci tarihyazımı, on yedinci yüzyıl Osmanlı tıp literatürünü çoğu zaman "durağan" ve "taklide dayalı" bir dönem olarak tanımlar. Bu yaklaşımın önemli nedenlerinden biri, te'lîf, tercüme ve şerh gibi klasik metin türlerinin modern kavramsal kategorilerle değerlendirilmesidir. Bu makale, söz konusu türler arasındaki sınırları filolojik ve paratekstüel bir zeminde yeniden sınamak amacıyla, IV. Murad döneminde Topal Recep Paşa'nın hâmîlik çevresinde kaleme alınmış iki metni karşılaştırmalı bir yakın okumaya tâbi tutar: Emîr Çelebi'nin "te'lîf" olarak sunduğu *Enmûzecü't-Tıbb* ile İtâkî'nin "tercüme" olarak takdim ettiği *Teşrîhü'l-Ebdân*'ı. İnceleme, *Enmûzec*'in İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez*'i ve şerh geleneğinden geniş aktarımlar içeren, tecrübe ilâvesi ve tashîh ile zenginleştirilmiş bir şerhli tercüme niteliği taşıdığını; *Teşrîh*'in ise Mansûr'un Farsça metnini iskelet olarak kullanmakla birlikte teorik eklemeler, müstakil fasıllar, görsel malzeme ve yorumlayıcı müdahalelerle belirgin bir te'lîfî karakter kazandığını göstermektedir. Böylece, Osmanlı metin geleneğinde te'lîf ile tercüme arasındaki sınırın son derece geçirgen olduğu ve aynı yazım ethosunun —*peyrev* edinme, müdahale, görüş beyan etme ve tashîh— farklı etiketler altında dolaşıma girdiği ortaya konmaktadır. Sonuç olarak makale, bu kategorilerin modern zihinlerde uyandırdığı kısıtlı çağrışımların, söz konusu metinlerin gerçek doğasının kavranmasının önüne geçtiğini; bu engelin ise ancak metinlerin baştan sona, yakından, karşılaştırmalı ve bağlamsal bir okumaya tâbi tutulmasıyla aşılabileceğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, Şemseddîn İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân*, Te'lîf–Tercüme Geçirgenliği, 17. yüzyıl, Osmanlı Metin Geleneği, Erken Modern Osmanlı Tıbbı.

Abstract: Declinist historiography has often characterized seventeenth-century Ottoman medical literature as "stagnant" and "based on imitation." One of the principal reasons for this approach is to tendency to evaluate classical textual genres such as *ta'līf*, *tarjama*, and *sharḥ* through modern conceptual categories. To reexamine the boundaries between these genres, this article subjects two texts written in Topal Recep Pasha's patronage circle during the reign of Murad IV to a comparative close reading on philological and paratextual bases: Emīr Çelebi's *Enmūzec al-Tibb*, presented as a "ta'līf," and Shams al-Dīn ʿItāqī's *Tashrīh al-Abdān*, presented as a "tarjama." The analysis shows that *Enmūzec* is in fact an annotated translation—one that contains extensive transfers from Ibn al-Nafīs' *Al-Mūjaz* and the commentary tradition around it, enriched with the addition of experience and with *taṣḥīḥ* (critical correction)—while *Tashrīh*, although it uses Mansūr b. Muhammad's Persian text as its skeleton, acquires a distinctly authorial character through theoretical additions, independent chapters, visual material, and interpretive interventions. The boundary between *ta'līf* and *tarjama* in the Ottoman textual tradition is thus demonstrated to have been highly permeable, such that the same writing ethos circulated under different labels. Consequently, the article argues that limited understandings of these categories obscure the nature of such texts and can be overcome only through close, comprehensive, and contextual reading.

Keywords: Emīr Çelebi, *Enmūzec al-Tibb*, Shams al-Dīn ʿItāqī, *Tashrīḥ al-Abdān*, *ta'līf–tarjama* permeability, 17th century, Ottoman textual tradition, early modern Ottoman medicine.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı. elifakdinonder@gmail.com

DOI dx.doi.org/10.65643/Nazariyat.12.2.M0317

https://orcid.org/0000-0002-3666-1359

Makale Geliş Tarihi: 29 Aralık 2025 Makale Kabul Tarihi: 25 Haziran 2026

Atıf© Önder, Elif Akdin. "On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Tıp Yazımında Te'lîf ile Tercümenin Geçirgenliği: Emîr Çelebi ve Şemseddin İtâkî'nin Karşılaştırmalı Bir Okuması", *Nazariyat* 12/2 (Ekim 2026): 187-218.

Giriş

Bir 17. yüzyıl Osmanlı hekimi, eserinin mukaddimesinde kendisini "müellif" olarak takdim eder; metnini İbnü'n-Nefîs'in (ö. 1288) *el-Mûcez fi't-Tıbb*'ı üzerine kurduğunu açıkça belirtir, yirmi altıdan fazla kaynaktan yararlandığını söyler ve kendi klinik tecrübelerini bu malzemeye ekler. Aynı yüzyıldan bir başka tıp yazarı ise eserinin hatimesinde kendisini "mütercim" olarak niteler ve kaynak olarak Mansûr b. Muhammed'in (14. yy.) anatomik metnini seçer; ancak bu esere İbn Sînâ (ö. 1037), İbnü'n-Nefîs ve Avrupa anatomi illüstrasyonlarından geniş eklemeler yapar, tartışmalarda hüküm belirtir ve metnin hacmini kaynak eserin yaklaşık altı katına çıkarır.[1] Osmanlı tıp tarihi literatüründe, yazarlarının beyanına paralel olarak ilk eser "te'lîf", ikincisi ise "tercüme" olarak kategorize edilmiştir. Peki bu etiketlerin modern zihinlerimizde uyandırdığı çağrışımlar, metinlerin gerçek doğasıyla ne ölçüde örtüşmektedir?

Bu soru bizi, öncelikle tarihyazımsal bir probleme götürür. Gerilemeci tarihyazımı çerçeveleri temel argümanlarını, klasik dünyaya ait metin türlerinin geniş anlamlarını modern ve dar kategorilere hapsederek kurmuşlardır. İslam bilim ve düşünce tarihyazımında halen etkisini sürdüren bu yaklaşımlar, söz konusu kategoriler arasında keskin bir hiyerarşi kurarak şerh, haşiye ve tercüme gibi türleri ikincilleştirmiş; onları yaratıcı birer araştırma nesnesi olmaktan uzak tutmuştur.[2] Erken modern Osmanlı tıp tarihyazımı da bu anakronik tutumdan payını almış alanlardan biridir: dönemin üretimi çoğunlukla kanonik metinlere düşülmüş "yüzeysel" şerhlerden ibaret

1 Esin Kahya, *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996), 7-8.

2 İslam'da bilim tarihyazımındaki gerileme paradigmasının kurucu metinlerinden örnekler için bkz. George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore: Williams & Wilkins, 1927), 1/26; Bernard Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica* 9 (1958): 111-127; H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* (London: Oxford University Press, 1962), 1/150. İslam tıp tarihyazımı özelinde: Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, haz. Sir Thomas Arnold-Alfred Guillaume (Oxford: Clarendon Press, 1931), 338; Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 23-24,103. Benzer bir çerçeveyi sürdüren güncel bir çalışma için bkz. Hormoz Ebrahimnejad, "Medicine in Islam and Islamic Medicine", *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, haz. Mark Jackson (Oxford: Oxford University Press, 2011), 169-189. Bu paradigmanın dirençli varlığına ve şerh, haşiye, tercüme türlerinin ikincilleştirilmesine dair kapsamlı değerlendirme için bkz. Nahyan Fancy vd., "Current Debates and Emerging Trends in the History of Science in Premodern Islamicate Societies", *History of Science* 61/2 (2023): 124-125, 157.

sayılmış; böylece söz konusu dönem, teorik zeminden yoksun bir "durağanlık" evresi olarak sunulmuştur.[3]

Bununla birlikte son yıllarda erken modern İslam bilim geleneği, özellikle de Osmanlı bilim tarihi üzerine yapılan revizyonist çalışmalar, bu konuda önemli açılımlar sağlamıştır. Bunlar, şerh ve haşiye geleneğinin klasik metinlerin eleştirel biçimde yeniden değerlendirildiği, yeni bilimsel içeriklerin dahil edildiği ve klasik bilginin güncellendiği bir *tahkîk* alanı olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.[4] Yazmaları sabit bilgi taşıyıcıları olmaktan çıkarmakta; tercümede yapılan seçim, atlama ve eklemelerin mütercimin otoritesini yeniden inşa eden aktif bir "çeviri emeği"; paratekstüel unsurların ise metnin entelektüel ve tarihsel bağlamlarını okuyabileceğimiz önemli veri kaynakları olduğunu kanıtlamaktadır.[5] Bu revizyonist yaklaşım, Osmanlı

3 Türk tıp tarihyazımında gerilemeci çerçevenin temsilcileri için bkz. Bedii Nuri Şehsuvaroğlu vd., *Türk Tıp Tarihi* (Bursa: Taş Kitapçılık, 1984), 91, 105; Osman Şevki Uludağ, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991), 224, 229-231; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010), 166, 321. 17. yüzyıl Osmanlı tıbbının teorik zeminden yoksun ve yalnızca reçetelerden ibaret sayılmasına yönelik güncel iddialar için bkz. Harun Küçük, *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2020), 4, 44-45, 144; Harun Küçük, "New Medicine and the *Ḥikmet-i Ṭabī'iyye*: Problematic in Eighteenth-Century Istanbul", *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*, ed. Y.Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison (University Park: Penn State University Press, 2016), 224, 230.

4 George Saliba, "Review of Writing the History of Arabic Astronomy: Problems and Differing Perspectives, by F. J. Ragep and 'Abbās Sulaimān", *Journal of the American Oriental Society* 116/ 4 (1996): 709, 714; Matthew Melvin-Koushki, "Taḥqīq vs. Taqlīd in the Renaissances of Western Early Modernity", *Philological Encounters* 3/ 1-2 (2018): 193-249 özellikle 202, 212, 241; Nahyan Fancy, "Verification and Utility in the Arabic Commentary Tradition on the Canon of Medicine", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 75/4 (2020): 342-368.

5 Tercüme emeği ve aktif fail olarak mütercim için bkz. E. Nathalie Rothman, *The Dragoman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism* (Ithaca: Cornell University Press, 2021), 11; E. Nathalie Rothman, "Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History* 51/4 (2009): 771-800; Duygu Yıldırım, "Ottoman Plants, Nature Studies, and the Attentiveness of Translational Labor", *History of Science* 61/4 (2023): 497-521. Tıp yazmalarındaki paratekstüel ve metin dışı unsurlardan yararlanan kıymetli bazı çalışmalar için bkz. M. Fatih Çalışır, "Translations As Ego-Documents: Notes of Two Ottoman Physicians in the Turkish Translation of Ibn Baytar's *Kitâb Al-Mughnī*", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/48 (Ekim 2020): 74, 78-80; Akif Ercihan Yerlioğlu, "'May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One': Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 36; Mustakim Arıcı, "Osmanlı Tıp Literatüründe Sebeb-i Terceme: On Yedinci Yüzyıl Tıp Tercümeleri Üzerine Bir Araştırma", *Sebeb-i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtülü Yazma Nedenleri*, haz. Mustakim Arıcı ve Sami Arslan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024): 253-288.

metin geleneğinin kodlarının, istinsah etkinliğine dahi yaratıcı müdahaleleri tahrik eden bir zemin sunduğunu göstermiştir.[6] Te'lîf, tercüme ve şerh arasındaki sınırların ise tam da bu yaratıcılık zemini nedeniyle modern kategorilerin ima ettiğinden çok daha geçirgen ve hareketli olduğu ispatlanmıştır.[7] Bu geçirgenliği teslim etmek ve bu metin türlerindeki nüanslı üretkenliği takip etmek ise yalnızca türler arasındaki ilişkiyi daha doğru kavramayı sağlamamakta; aynı zamanda Osmanlı bilgi üretimini, kendi iç mantığı içinde değerlendirme imkânı sunmaktadır.[8] Bunu elde etmek içinse gerekli olan, bu metinlere nüanslı bir yakın okuma pratiği ve "dikkatli bir düşünme" (*attentive thinking*) ile yaklaşmaktır.[9]

Bu makale, söz konusu metodolojik zeminden hareketle 17. yüzyıl Osmanlı tıp yazımına ait iki temsili metni karşılaştırmalı bir yakın okumaya tâbi tutmaktadır: Seyyid Muhammed et-Tabîb Emîr Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb*'ı ve Şemseddîn İtâkî eş-Şirvânî'nin *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân*'ı. Her iki eser de Sultan IV. Murad döneminde (1623-1640), önce Kaptan-ı Deryâ, ardından sadrazam olan Topal Recep Paşa'nın (ö. 1632) hâmîlik çevresi içinde kaleme alınmıştır.[10] Bu iki tıp

6 J. Miller, "Commentary and Text Organization in Al-Jāḥiẓ's Book of Animals", *Zeitsprünge Forschungen zur Frühen Neuzeit* 24/1-2 (2020): 55–86, özellikle 55-56; Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020): 28; Elif Akdin Önder, "Tercüme, istinsah ve yaratıcılık: On yedinci yüzyıl Osmanlı seyyah-tabibi Hekim Dendânî'nin tercümeleri üzerine bir inceleme", *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı* (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2025): 31–38.

7 Osmanlı bağlamında te'lîf ve tercüme kategorilerinin doğasını tartışan kuramsal çalışmalar için bkz. Saliha Paker, "Terceme, Te'lîf ve Özgünlük Meselesi", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Halleri – Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, haz. Hatice Aynur vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 37-68; Zehra Toska, "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?", *Journal of Turkish Studies* 24 (2000).

8 Bilim metinlerini kendi entelektüel bağlamları içinde değerlendirerek bölgesel bilim tarihyazımları inşa etmenin önemine dair bkz. Justin Stearns, "Using Regional Histories to Revisit Our Narratives and Categories: The Example of Early Modern Morocco", *History of Science* 61/2 (2023): 151-152; Sonja Brentjes, "Strengthening Regional and Local Histories", *History of Science* 61/2 (2023): 135-136; Fancy-Stearns, "Current Debates and Emerging Trends", 124.

9 Duygu Yıldırım, "The Translating Subject: Self-Assertion and Edges of Mediation in Ali Ufkî's Bilingual Dialogues", *Journal of Early Modern History* 28 (2024): 420, 434.

10 Recep Paşa, Emîr Çelebi eserini kendisine sunduğu sırada Kaptan-ı Deryâ, İtâkî takdim ettiğinde ise sadrazamdı. Paşa'nın topal kalmasına sebep olan nikris hastalığından muzdarip oluşu, tıbbî üretimi himâye etmesinin ardındaki motivasyonu açıklayabilecek ipuçlarından biri olabilir. Recep Paşa'nın siyasî biyografisi için bkz. Feridun Emecen, "Receb Paşa, Topal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), Ek-2/419-421.

yazarının eserlerini açık ve kesin bir dille sırasıyla te'lîf ve tercüme olarak takdim etmiş olmaları, söz konusu metinleri, tür kategorileri arasındaki geçirgenliği sınamak bakımından elverişli örnekler hâline getirmektedir. Metinlerin birbirine yakın bir tarihsel bağlam içinde üretilmiş olması ise bu karşılaştırmayı anlamlı kılan bir başka unsurdur. Zira *te'lîf-tercüme* ayrımı, Osmanlı entelektüel tarihinde sabit ve değişmez bir tasnif olmaktan ziyade, tarihsel bağlama göre anlamı kayabilen istikrarsız bir kategorilendirmedir. Nitekim *Enmûzec*'in bir yüzyıl sonra istinsah edilen bir nüshasında müstensihin Çelebi'yi "mütercim" olarak anması; benzer biçimde, 17. yüzyıl tıp yazarı Siyâhî Karamânî'nin te'lîf olarak bilinen eserinin sonraki yüzyılda "tercüme" başlığıyla çoğaltılması, bu kategorilerin tarihsel dolaşım içinde ne ölçüde esneyebildiğini gösteren dikkat çekici örneklerdir.[11]

Makale, her biri kendi iç mantığına göre çözümlenen iki ana analitik bölüm ile bunları bir araya getiren karşılaştırmalı bir değerlendirme etrafında inşa edilmiştir. İlk iki bölüm, *Enmûzecü't-Tıbb* ile *Teşrîhü'l-Ebdân*'ı sırasıyla ele almakta; her birini paratekstüel çerçevelenmesi ve kaynak metinlerle ilişkisi üzerinden okumaktadır. Bunu izleyen bölüm ise te'lîf, tercüme ve şerh arasındaki sınırların metin düzeyinde ne kadar geçirgen hâle geldiğini göstermek üzere bu iki eseri bir araya getirmektedir. Yazar beyanları ya da formel etiketler aracılığıyla kategorize edilen metin türlerinin, sanıldığı kadar katı sınırlarla birbirinden ayrılmadığı; aksine, yazarların başvurduğu yazım pratiklerinin bu sınırları esnettiği gösterilecektir.

1. Bir Kaynak Esere Peyrev Te'lîf yahut Şerhli Tercüme: Enmûzecü't-Tıbb

Edirne'de doğan Seyyid Muhammed et-Tabîb Emîr Çelebi, felsefe (*hikmet*) ve matematik (*riyâziyyât*) eğitiminin ardından tıbba yönelmiş; birçok tıp eserine derin okumalar yapıp yetenekli hekimlerle çalışarak bu ilimde ustalaşmıştır. Şam'da Hintli bir hekim-

11 Siyâhî Mustafa Dede el-Karamanî'nin (ö. 1689'dan önce) *Mecma'u't-Tıbb* adlı eserinden çoğaltılan söz konusu nüsha için bkz. *Risâle-i Tıbb,* (İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, 1690/3), vr. 53b. Nüsha, müstensihin verdiği başlık nedeniyle güncel kataloglarda müstakil bir tercüme eser olarak tasnif edilmiştir bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2008), 301. Müstensihin Çelebi için "mütercim" ifadesini kullandığı geç tarihli *Enmûzec* nüshasına yapılan atıf için bkz. Yıldız Çimen, *Emir Çelebi Enmûzecü't-Tıbb* (*İnceleme–Metin 1b–173a*) (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 121, 123, 180, 222. *Enmûzecü't-Tıbb* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Mustafa Çon, A719), vr. 10b, 12a, 56b, 84b. Ancak tezdeki yazma künyesine ilişkin hata nedeniyle ilgili nüshaya erişmek mümkün olmamıştır.

den büyük ısrarlarla ücreti mukabilinde dersler alması, onun tıp ilmi konusundaki entelektüel merakını ve farklı tıp sistemlerinden beslendiğini ortaya koyar.[12] Kariyerinin ilk büyük sıçramasını ise klasik İslam tıbbının en köklü kurumlarından biri olan Kahire'deki Kalavun Bîmâristânı'nda başhekim (*reîsü'l-etıbbâ*) ve nâzırlık makamlarına yükselerek gerçekleştirmiştir.[13] Yüklü vakıf gelirleriyle desteklenen bu hastane, uygulamalı tıp eğitiminin merkezileştiği büyük bir akademi olarak hizmet vermiş; hem Emîr Çelebi'nin hayatı hem de eseri üzerinde derin izler bırakmış bir kurumdur.[14]

Mısır'daki ikameti sırasında Kaptan-ı Deryâ Topal Recep Paşa (ö. 1632) ile tanışarak onun özel hekimliğini üstlenen Çelebi, hâmîsinin desteğiyle kariyerini payitahta taşır.[15] 1625 yılında *Enmûzecü't-Tıbb* adlı eserini Recep Paşa'ya ithâf ederek kaleme almıştır.[16] Bu eserden bir sene sonra kaleme aldığı *Netîcetü't-Tıbb* adlı risâlede ise *Enmûzec*'teki tedavi yöntemlerini pratiğe dökmek amacıyla İstanbul Balkapanı mevkiinde bir muayenehane açtığını belirtir.[17] Bu açıdan Çelebi, 17. yüzyıl Osmanlı tıbbında uygulayıcı hekimler ile "skolastik" hekimler arasındaki etkileşimin zayıf olduğuna dair iddiaları çürüten önemli bir figürdür.[18] *Netîcetü't-Tıbb* eserini de asistanı Ali'nin klinik uygulamalarda yararlanması amacıyla, doğrudan muayenehane pratiklerine yönelik pratik bir el kitabı olarak tasarlamıştır.[19]

Çelebi, sergilediği meslekî maharet sayesinde bürokratik basamakları hızla tırmanmış; tımar defterdarlığının ardından saray hassa hekimleri arasına katılmıştır

12 Adem Hakan Alptekin, *Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin Enmûzecü't-Tibb Adli Eseri* (*Metin-Tibbî Söz Varlığı*) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 28.

13 Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 7043, vr. 19b.

14 Linda S. Northrup, "Qalāwūn's Patronage of the Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", *Mamluk Studies Review* 5 (2001), 119-140; Linda S. Northrup, "Al-Bīmāristān al-Manṣūrī: Explorations, The Interface Between Medicine, Politics and Culture in Early Mamluk Egypt", *ASK Working Paper* 12 (Bonn: Annemarie Schimmel Kolleg, 2013), 22-24; Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital: Medicine, Religion, and Charity* (New York: Cambridge University Press, 2015), 114-117, 132-133.

15 Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017), 43.

16 Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, vr. 6a.

17 H. H. Atlı, *XVII. Yüzyıl Hekimbaşısı Emir Çelebi ve Eseri Enmûzecü't-Tıbb* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2021), 68.

18 Küçük, "New Medicine", 224; Küçük, *Science Without Leisure*, 152.

19 Emîr Çelebi, *Netîcetü't-Tıbb*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 1/342), vr. 366b.

ve nihayetinde devletin en yüksek tıbbî mercii olan hekimbaşılığa atanmıştır.[20] IV. Murad döneminde yaklaşık on beş-on altı yıllık bir zaman diliminde aralıklarla bu makamda bulunan Çelebi, sultanın musâhipleri arasına girerek siyasî nüfuzunu da artırmış; ne var ki saray içindeki hızlı yükselişi ciddi bir siyasî rekabeti tetiklemiş ve 1638 Bağdat Seferi sırasında rakiplerinin kurduğu kumpas neticesinde IV. Murad tarafından idam edilmiştir.[21]

1.1. *Enmûzecü't-Tıbb*: "Te'lîf" Söyleminin Ardındaki Metin

Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb*'ı; klasik tıbbın teorik temellerinden anatomiye, bölgesel hastalıklardan ilaç yapımına kadar tıbbın hem ilmî hem amelî tüm alanlarını sunan kapsamlı bir Türkçe külliyât eseridir. Çelebi birden çok yerde bu eserden "te'lîf" olarak, kendisinden ise "müellif" olarak söz eder.[22] Kütüphane katalogları da eseri buna paralel biçimde te'lîf olarak sınıflandırır.[23] Ne var ki filolojik incelemeler, metnin İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez fi't-Tıbb*'ından geniş çaplı blok aktarımlar içerdiğini ortaya koymaktadır.[24] Bu durum metne daha yakından bakmayı gerektirir.

İncelemeye Çelebi'nin kendi sesini en çok duyurduğu yerden, kişisel söylemini inşa ettiği mukaddimeden başlayalım. Burada Çelebi, çağdaşı Türkçe tıp literatürüne sert bir eleştiriyle söze başlar: İbn Şerîf'in *Yâdigâr*'ı ile Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifâ* ve *Teshîl*'i zarif ifadeler ve kıymetli edebî sanatlar içerse de dil ve içerik bakımından

20 Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 128-129.

21 Atlı, *Emir Çelebi*, 63-66; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık*, 44.

22 Üç yerde kendisinden müellif olarak bahseder: Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 7043), vr. 141b, 159b, 214a; eserinden te'lîf olarak bahsettiği yerler ise şu varaklardadır: vr. 6a, 19b, 20a, 21a, 190a. Bu taramaları kolaylaştıran dikkatli transkripsiyon çalışması dolayısıyla Hüsamettin Halit Atlı'ya teşekkür ederim. Kendisi, titiz bir araştırma neticesinde bu nüshanın müellif diktesi olduğunu tespit etmiş ve bu sebeple onu esas nüsha olarak benimsemiştir bkz. Atlı, *XVII. Yüzyıl Hekimbaşısı Emir Çelebi*, 78-82. Ben de bu çalışma boyunca hem söz konusu tezden hem de bu nüshadan istifade edeceğim.

23 İhsanoğlu, *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, 235.

24 Ahmet Acıduman, "*el-Mūcez fi't-Ṭıbb* ve *Enmūzecu't-Ṭıbb* Üzerine Bir Ön Çalışma: İki Eser Arasında Yalnızca Bir İsim Benzerliği mi Var?", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/ 2 (2022): 282-293; Ahmet Acıduman vd. "Personal Experiences of Chief Physician Emir Çelebi on Kidney and Bladder Diseases: A Brief Review in *Anmūdhaj al-Ṭıbb*", *Experimental and Clinical Transplantation* 21/Ek Sayı 2 (Haziran 2023): 9-13.

yetersizdir. Arapça kelimeler ve karmaşık terimler kullanılmış, tıbbın temel kuralları ve faydaları tam olarak gözetilmemiş; mizacın unsurları, hastalıklar, tedavi yöntemleri ve ilaçların açıklanmasında özensiz davranılmış; hastalıkların sebepleri ile belirtileri tam olarak belirtilmemiş ve anatomi bilgisi eksik kalmıştır. Kısacası bu eserler, bir tıp kitabından beklenen hiçbir şeyi karşılamamaktadır. Peki kendisi ne yapmaktadır? Çelebi, uzun süredir üzerinde düşündüğü fakat gündelik işlerinden bir türlü hayata geçirme fırsatı bulamadığı bir projeden söz açar: Türkçe tıp literatüründeki gördüğü bu boşluğu doldurmak hem avâm hem havâssa fayda sağlayacak bir eser meydana getirmek. Kendi ifadesiyle:

> "Bu fakîr müddet-i medîd ve 'ahd-i ba'îd idi ki gerdûn-ı dûn taglîk-i esbâb ta'vîkde müsâmaha kılarsa kitâb-ı mezbûrı nüsah-ı selefden birine peyrev olmak tarîki üzere tedvîn idem dirdüm... kitâbımız Alâeddîn Kareşî'nin *Mûcez* nâm kitâbıdır ona peyrevlik idüp ol tertîb üzre terkîb olunmuşdur."[25]

Burada özellikle "kitâb-ı mezbûrı nüsah-ı selefden birine peyrev olmak tarîki üzere tedvîn idem" ve "Alâeddîn Kareşî'nin *Mûcez* nâm kitâbıdır ona peyrevlik idüp ol tertîb üzre terkîb olunmuşdur" ifadeleri dikkat çekicidir: Çelebi kitabını, kadim eserlerden birini rehber edinerek hazırladığını; bu eserin İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez*'i olduğunu ve eserinin iskeletinde de onun bölümlendirmesine tâbi olduğunu açıkça beyan eder. Bu yapısal bağlılık, eserin bölüm sıralamasında somut biçimde gözlemlenir: *Enmûzecü't-Tıbb*'ın dört fenn'i (*kavâid-i tıbb*, *edviye ve agdiye*, *emrâz-ı mahsûsa*, *emrâz-ı âmme*) ile bunların alt bölümleri (*sifr*, *bâb*), *el-Mûcez*'in yapısını birebir takip eder.[26] Daha sonra açıklayacağımız üzere, bu "peyrevlik" eserin türünün doğasını anlamanın yolunda anahtar bir kavramdır.

Çelebi bu ifadelerinin ardından, erken modern metin pratiklerinde görece az rastlanan bir şeffaflıkla,[27] eserinde yararlandığı kaynakları tek tek zikreder ve bize

25 Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, vr. 6b-7a.

26 İbnü'n-Nefîs Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm el-Kureşî, *el-Mûcez fi't-Tıbb*, thk. Abdülkerim el-Azbâvî (Kahire: Mısır Arap Cumhuriyeti Vakıflar Bakanlığı İslâmî İşler Yüksek Konseyi, 2008), 31. Atlı da doktora tezinde karşılaştırmalı bir tabloyla bu duruma işaret eder: "Tablodan da anlaşılacağı üzere Emir Çelebi büyük oranda İbnü'n-Nefîs'in eserinin planına sadık kalmış, bazı başlıklarda tadil, uzatma ve kısaltmalara başvurmuştur." Bkz. Atlı, *Emir Çelebi*, 97.

27 Yıldırım'ın erken modern Avrupa eserlerinde kaynak metinlerin ve atıfların fikrî mülkiyet bakımından belirsizleştirildiğine ilişkin tespitleri için bkz. Yıldırım, "Ottoman Plants", 501-503.

yirmi yedi kitaplık bir liste verir. *el-Kânûn*'u ilk sırada zikrettikten sonra sırasıyla *Şifâ* (Hacı Paşa, ö. 1424), *Sa'diyye* (Sa'deddin el-Kâzerûnî, ö. 1357), *Mûcez* (İbnü'n-Nefîs, ö. 1288), *Şerh-i Mûcez-i Nefîsî* (Burhâneddin Nefîs b. İvaz el-Kirmânî, ö. 1449), *Şerh-i Mûcez-i Aksarâyî* (Cemâleddin el-Aksarâyî, ö. 1391), *Sedîdî* ve *el-Muğnî fî Şerhi'l-Mûcez* (Sedîdüddin el-Kâzerûnî, ö. 1344 civarı) gibi eserleri sıralar.[28] Bu listede dikkat çekici bir nokta vardır: Bu eserlerin hepsi *el-Mûcez* üzerine yazılmış şerhlerdir. Emîr Çelebi neden *el-Mûcez* şerh geleneği etrafında zikredilen bu eserlere özellikle yer vermektedir? Bu durum, Kalavun Hastanesi çevresinde şekillenen epistemik ve metinsel geleneğe bir göz atmayı gerektirir.

1.2. Kalavun Hastanesi ve *el-Mûcez* Şerh Geleneği

Kahire'de 1285 yılında Memlûk Sultanı Kalavun (ö. 1290) tarafından kurulan Kalavun (Mansûrî) Hastanesi, tıp ilminin İslâmî bir kimlik kazanarak kurumsallaştığı tarihsel bir dönüm noktası olarak değerlendirilir.[29] On üçüncü yüzyılda bu kurumun başhekimliğini yapan ve kütüphanesini vefatından sonra buraya vakfeden ünlü hekim İbnü'n-Nefîs, hastanede yalnızca tıp dersleri vermekle yetinmemiş; tıp eğitimine mantık ve fıkıh derslerini de dahil ederek disiplinler arası temellerini atmıştır.[30] Ayrıca İbnü'n-Nefîs, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unu özetleyerek kaleme aldığı *el-Mûcez* ile hastane merkezli uygulamalı tıp eğitiminin ve pratik odaklı teşhisin temel metnini ortaya koymuştur.[31] Bu eser, 14. ve 15. yüzyıllarda İslâm coğrafyasında büyük bir rağbet görerek etrafında geniş bir şerh geleneği oluşturmuştur. Cemâleddin Aksarâyî'nin *Şerh-i Mûcez-i Aksarâyî* (*Hallü'l-Mûcez*) ve Nefîsî'nin *Şerh-i Mûcez-i Nefîsî* gibi eserleri, bu otoritatif metin etrafında kümelenen şerh edebiyatının en önemli halkalarını oluşturmuştur.[32] Hacı Paşa, Arapça eseri *Şifâü'l-eskâm*'ı doğrudan doğruya İbnü'n-Nefîs'in

28 Emīr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, vr. 7a; Atlı, *Emir Çelebi*, 98 vd.

29 Northrup, "*Al-Bīmāristān al-Manṣūrī*", 21.

30 Ragab, *The Medieval Islamic Hospital*, 173; Islam Dayeh, "From Taṣḥīḥ to Tanqīḥ: Early Modern Textual Cultures at the Intersection of Law and Medicine", *Philological Encounters* 4/1-2 (2019): 137.

31 Nahyan Fancy, *Science and Religion in Mamluk Egypt: Ibn al-Nafis, Pulmonary Transit and Bodily Resurrection* (London: Routledge, 2016), 117–118.

32 Sara Nur Yıldız, "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century", *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014): 263-297, 277.

Mûcez şablonu üzerine inşa ederek bu Kahire merkezli "metinsel topluluklara" (*textual communities*) katılmış; daha sonra kaleme aldığı *Teshîl fi't-Tıbb* ve *Müntehab-ı Şifâ* gibi eserlerle de medrese tıbbını uzman olmayanların da faydalanabileceği bir dille Türkçeleştirerek tıbbın yerelleşmesine öncülük etmiştir.[33] Kahire'den ayağının tozuyla gelmiş olan Emîr Çelebi de eserini *el-Mûcez* ve onun şerh geleneği etrafında şekillendirerek işte bu epistemik geleneğe eklenmek istemiştir.[34]

33 Yıldız, "From Cairo to Ayasuluk", 289-290, 294.

34 Dahası Kalavun Hastanesi, Emîr Çelebi'yi sadece metinsel değil epistemik bir gelenek olarak da etkilemiştir. Çelebi'nin eski reçeteleri ezbere uygulamayıp ilaç dozajlarını güncellemesi, otoriteleri kendi tecrübesiyle tashîh etmesi ve "anatomiyi kitaplarda görmekle yetinmenin" yetersiz olduğunu savunarak bunun yerine savaşta ölenlerin bedenlerinin ya da anatomisi insanınkine benzeyen maymun ve domuz gibi hayvanların incelenmesini tavsiye etmesi, her ne kadar güncel Osmanlı tıp tarihi çalışmalarında farklı yorumlansa da öncelikle bu gelenekle ilişkili olarak düşünülmelidir. Bkz. Emîr Çelebi, Enmûzec, vr. 21a, 21b, 347b. Bu çalışmalar, Çelebi'nin söz konusu ifadelerini bir yandan "*tıbb-ı cedîd*" arifesindeki 17. yüzyıl Osmanlı tıp atmosferinde beliren ampirik tavır ve tıbbın pratik tecrübe ile teknik beceriye dayalı yerel bir natüralizme kayışıyla ilişkilendirmiş; diğer yandan artan küresel etkileşimlerin ve yeni maddelerin kadim tıp metinlerine duyulan güveni sarsmasıyla ortaya çıkan epistemolojik kriz bağlamında okumuşlardır bkz. Harun Küçük, "New Medicine", 233-234; Yıldırım, "Back to the Future", 174-176. Ne var ki Çelebi'nin bu vurgusu, mensup olduğu Kalavun epistemik geleneğiyle ilişkili okunmadıkça eksik değerlendirilmiş olur. Nitekim bu geleneğin en belirgin karakteristiği, antik metinlere ve dogmatik kurallara körü körüne bağlı kalmak (*taklîd*) yerine insanî deneyimi, ampirik gözlemi ve bağlamsallığı (*tecrübe*) merkeze alan bir bilgi anlayışını benimsemesidir bkz. Dayeh, "From Taṣḥīḥ to Tanqīḥ", 142, 145-146. Bu karakteristiğin Kalavun çevresinde nasıl somutlaştığını gösteren örnekler, söz konusu epistemik yönelimin pratikteki yansımalarını açık biçimde ortaya koyar. İbnü'n-Nefîs, İbn Sînâ'nın mevsimlerin ve coğrafyanın (Habeşistan, Şam, Mısır gibi) insan mizâcı üzerindeki etkilerine dair kesin felsefî kurallarını doğrudan kendi gözlemlerine, yerel tecrübelerine ve halktan edindiği ampirik verilere dayanarak düzeltmiş; bir hekimin mesleğinde daha hassas hâle gelebilmesi için gözlem ve deneyi de kapsayan ampirik doğrulamanın şart olduğunu vurgulamıştır bkz. Fancy, "Verification and Utility", 365, 375-378, 382. Aynı tavır, 16. yüzyılda el-Cezîrî'nin Kalavun Hastanesi'nde hekim olan babasından devraldığı birikimle kahve yasaklarına karşı çıkarken *el-Kânûn*'a sürekli ve abartılı biçimde referans vermeyi "kuruntu" olarak eleştirmesinde ve maddelerin bedendeki etkisini ölçmede insan tecrübesini yegâne otorite kabul etmesinde somutlaşır. bkz. Dayeh, "From Taṣḥīḥ to Tanqīḥ", 142, 145-146. Nahyan Fancy'nin gösterdiği üzere, bu kurumun etrafında oluşan 13. ve 14. yüzyıl sonrası şerh geleneği de tıbbî iddiaları yalnızca felsefî argümantasyonla değil, aynı zamanda ampirik gözlem ve "fayda" ekseninde yeniden değerlendirmiş; gerektiğinde temel kuramları modifiye etmekten çekinmemiştir bkz. Fancy, "Verification and Utility", 362-364. Dolayısıyla Çelebi'nin tıp otoritelerini kendi tecrübesiyle *tashîh* etmesi de erken modern Osmanlı hekiminin yerel krizlere verdiği pragmatik bir tepkiden ziyade, Kalavun Hastanesi'nden doğan, bağlama duyarlı ve tecrübeyi önceleyen bu *tahkîk* geleneğinin 17. yüzyıl Osmanlı tıbbındaki somut bir devamı olarak okunmalıdır.

1.3. Enmûzec ile *el-Mûcez* Arasında: Metin-içi Karşılaştırma

Peki eserinin ismini bile *el-Mûcez fi't-Tıbb*'a nazire olacak biçimde seçerek bu geleneğe mensûbiyetini ortaya koyan Çelebi,[35] neden eserinden şerh olarak değil de te'lîf olarak söz etmektedir? Bu sorunun cevabı, ancak metin-içi bir karşılaştırmayla berraklaşabilir. Bu noktada önce Acıduman ve çalışma arkadaşlarının konuya dair bulgularını dikkate almak, ardından bunları filolojik gözlemlerle derinleştirmek yerinde olacaktır. Acıduman, meme hastalıkları ve gebelik bölümlerini transliterasyon düzeyinde karşılaştırarak *Enmûzecü't-Tıbb*'daki bu bölümlerin İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez*'inin ilgili bölümlerinin doğrudan Türkçe çevirileri olduğunu tespit etmiştir.[36] Çalışmada sunulan tablolar (Tablo 1–7), Gelibolulu Muslihiddin Mustafa Surûrî'nin (ö. 969/1562) *Şerh-i Mu'cez mine't-Tıb* adlı Türkçe çevirisi ile *Enmûzecü't-Tıbb*'ın ilgili bölümlerinin birkaç küçük ekleme ve ilaç adı değişikliği dışında neredeyse kelimesi kelimesine örtüştüğünü göstermesi, Çelebi'nin bu kaynaktan da yoğun biçimde yararlandığını ortaya koyar.[37] Benzer sonuç, böbrek ve mesâne hastalıkları bölümleri için de geçerlidir: Acıduman, Aşkit ve Balat, *Enmûzecü't-Tıbb*'daki böbrek ve mesâne hastalıklarına ilişkin on iki alt bölümün tamamının *el-Mûcez*'den yapılmış Türkçe çeviriler olduğunu kanıtlamıştır.[38]

Kendi yürüttüğüm karşılaştırmalı filolojik incelemeler de bu bulguları desteklemektedir. Özellikle tıbbın teorik temellerini oluşturan "*umûr-ı tabî'iyye*" bahsinde, dört unsurun (*erkân*) fiziksel niteliklerine dair tanımlamalar,[39] mizaçların dokuzlu tasnifi[40] ve hılıtlar (*ahlât*) içerisinde kanın fizyolojik özelliklerine dair betimlemeler[41] her iki eserde de neredeyse kelimesi kelimesine örtüşmektedir. Bu benzerlik, organların müfred ve mürekkeb ayrımı ile ruhların (*ervâh*) ve kuvvetlerin (*kuvâ*) işlevsel tanımlarında da devam ederek[42] Arapça orijinal metnin paradigmatik yapısının Türkçe metne doğrudan aktarıldığını göstermektedir.

35 Bu noktaya dikkat çeken bir kaynak için bkz. Acıduman, "*el-Mûcez* ve *Enmûzec*", 291.

36 Acıduman, "*el-Mûcez* ve *Enmûzec*", 292.

37 Acıduman, "*el-Mûcez* ve *Enmûzec*", 284-288.

38 Acıduman vd., "Personal Experiences", 10.

39 İbnü'n-Nefîs, *el-Mûcez fi't-Tıbb*, 4; Emîr Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, vr. 23b-24a.

40 İbnü'n-Nefîs, *el-Mûcez*, 4; Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 24a.

41 İbnü'n-Nefîs, *el-Mûcez*, 5; Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 25b.

42 İbnü'n-Nefîs, *el-Mûcez*, 6-7; Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 26b-27b.

Metinler arasındaki bu yakınlık, yalnızca teorik bahislerle sınırlı değildir. *Enmûzecü't-Tıbb*'ın özellikle üçüncü fenninde, yani organlara mahsus hastalıklara ayrılan kısımda yer alan göz hastalıkları, baş hastalıkları ve sinir sistemi hastalıklarına ilişkin bölümlerde, *el-Mûcez*'den yapılan aktarımlar "*Mûcez*'de eydür", "*Mûcez* sâhibi eydür" ve "sâhib-i *Mûcez*" gibi ibarelerle açıkça işaretlenmiştir. Eser genelinde bu tür formüllerin en az kırk üç yerde geçtiğinin tespit edilmiş olması, söz konusu aktarım ilişkisinin tesadüfî ya da dağınık değil, bilinçli ve sistematik bir biçimde kurulduğunu göstermektedir. Nitekim bu atıflar aracılığıyla *el-Mûcez*'de yer alan ilaç terkipleri, tedavi esasları ve klinik hükümler doğrudan Türkçeye aktarılmakta; felç tedavisinden nezleye karşı alınacak tedbirlere, göz iltihabının tedavisinden katarakt belirtilerine kadar uzanan geniş bir tıbbî alan bu yolla Türkçe metne taşınmaktadır.[43]

Dolayısıyla *Enmûzecü't-Tıbb*'ın *el-Mûcez fi't-Tıbb* ile ilişkisi, yalnızca tertip ve bölümleme düzeyinde kalan yüzeysel bir benzerlikten ibaret değildir. Aksine eser, kaynak metne ve bu metin etrafında teşekkül eden şerh ve tercüme geleneğine derinlemesine eklemlenmiş, sistemli bir aktarım ve iktibâs pratiğinin ürünü olarak görünmektedir. Bu veriler ışığında *Enmûzecü't-Tıbb*'ın, "peyrev" edinilen bir zemin metnin ve onun etrafında gelişen yorum geleneğinin Türkçeye taşınmasıyla şekillenmiş şerhli bir tercüme olarak değerlendirilmesi mümkündür.

1.4. Te'lîf Vurgusunun Arkasındaki Etkenler: Türkçeleştirme, *Tashîh* ve Tecrübe

Bu tespitle birlikte aynı soruyu sormaya devam edelim: *el-Mûcez*'e bu denli bağlı bir metin, neden yazarı tarafından ısrarla "te'lîf" olarak adlandırılmaktadır? Bu tercihi iki etken üzerinden anlamlandırmayı deneyebiliriz.

İlk olarak eserin Türkçeleştirilmesi olgusu üzerinde duralım. Diğer *el-Mûcez* şârihleri eserlerini Arapça kaleme alırken[44] Çelebi neden Türkçeye tercüme etmeyi tercih etmiştir? Hacı Paşa dahi, daha sonra topluma hizmet etme gayesiyle Türkçeye tercüme etmiş olsa da, asıl şerhini Arapça yazmıştır.[45] Bu durumda Çelebi'yi Türkçe

43 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 123a (felç), vr. 127a (nezle), vr. 129b (göz iltihabı), vr. 133a (katarakt); ayrıca bkz. Atlı, *Emir Çelebi*, 304.

44 Hacı Paşa, *Şifâü'l-eskâm*, Ragıp Paşa 955; C. Aksarayî, *Hallü'l-Mucez*, Laleli 1634; Kirmânî, Hacı Beşir Ağa 00507; Kazerûnî, Kadızade Mehmed 00346.

45 Hatırlanacağı üzere, Emîr Çelebi eserinin daha başında bu tercümelerin içeriğini yeterli bulmadığını açıkça belirtmişti.

kaleme almaya sevk eden saik nedir? Bu tercih, topluma fayda sağlama ve bilgiyi yerelleştirme amacıyla mı açıklanmalıdır; yoksa literatürde zaman zaman ileri sürüldüğü üzere, 17. yüzyıl Osmanlı tıbbında pratik Türkçe bilgiyi önceleyen atmosferin mi bir sonucudur?[46] Yahut hekim, tercüme eyleminin metin üzerinde sağladığı otoriteyi genişleterek kendisini müellif konumuna yerleştirebildiği için mi bu yolu seçmiştir? Rothman'ın da vurguladığı üzere, mütercim tercüme sürecinde metin üzerinde özgül bir otorite kazanır.[47] Çelebi bu otoriteyi kendisini metnin müellifi olarak sunacak ölçüde genişletmiş görünmektedir. Nitekim *el-Mûcez*'i Arapça olarak şerh eden Aksarâyî'nin metninde müellif koltuğuna oturtulan kişinin doğrudan İbnü'n-Nefîs olduğu, Aksarâyî'nin "*Kâle'l-müellif*" formülüyle önce İbnü'n-Nefîs'in ifadelerini aktarıp ardından kendi açıklama ve fikirlerini sunduğu anlaşılmaktadır. Çelebi ise aynı kalıbı "*Mûcez* eydür", "Sâhib-i *Mûcez* eydür" veya "*Mûcez* sâhibi eydür" biçiminde elliye yakın yerde zikretse de metnin genelinde müelliflik makamını fiilen kendisi işgal eder. Üstelik bazı bölümlerde önce *el-Mûcez*'den Arapça ibareyi aynen verip ardından açıklama eklemesi, metninin yer yer doğrudan şerh formatına döndüğünü göstermektedir.[48] Bütün bunlar, Çelebi'nin benzer bir şerh düzenini sürdürmesine rağmen, Türkçeleştirme eylemini aynı zamanda müelliflik iddiasını mümkün kılan otorite kurucu bir pratik olarak kullandığını düşündürmektedir.

İkinci etken, metin dışı unsurlarda kendisinin de ifade ettiği *tecrübe* ilâvesi (*zamm*) ile *eleştirel düzeltme* (*tashîh*) stratejisidir.[49] Çelebi, ana metni *el-Mûcez*'den aktarırken dîbâcesinde zikrettiği kaynaklardan ek bilgiler derlediğini ve bunlara kendi klinik tecrübelerini kattığını açıkça belirtir.[50] Kalavun Hastanesi'nde edindiği birikimi, "ol cihetle dahı nice tecrübât ve tahkîkât-ı 'ilme vâsıl oldum ki vusûlı tevehhüm olunmaz" sözleriyle ifade etmesi, bu tecrübenin eserin "te'lîf" olarak adlandırılmasında önemli bir dayanak teşkil ettiğini düşündürmektedir. Bu tecrübi birikimin belirleyici ağırlığını hem metin dışı unsurlarda hem de metnin iç örgüsünde açık biçimde hissettirir. Eserini "ebnâ-i zamânın tabiatlarına muvâfık" olarak nitelendirmesi, tıbbî uygulamanın yerel şartlara ve çağın insanının mizacına göre yeniden ayarlanması ge-

46 Harun Küçük, "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century", *Isis* 109/2 (2018): 322-324.

47 Rothman, "Interpreting Dragomans", 791; Rothman, *The Dragoman Renaissance*, 11.

48 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 259b-260a.

49 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 7a.

50 Acıduman vd., "Personal Experiences," 10-11.

rektiğine dair güçlü bir bilinç taşıdığını göstermektedir.[51] Bu yaklaşımını, çağdaşı hekimlerin İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unda yer alan reçeteleri sorgulamaksızın tatbik etmelerini eleştirerek somutlaştırır. Nitekim İbn Sînâ'nın Basra halkı için uygun gördüğü beş dirhemlik sakmûniyâ dozunun İstanbul ahalisinin mizacına ağır geleceğini, bu coğrafya insanları için iki kıratlık Antakya sakmûniyâsının yeterli olduğunu belirtir.[52] Böylece kadim otoritenin hükümlerini sabit ve evrensel reçeteler olarak değil, yerel bağlama göre tashîh edilmesi gereken bilgiler olarak ele aldığını ortaya koyar.

Aynı tavır, metnin başka bölümlerinde daha belirgin biçimde izlenebilir. Çelebi, Galen'in inkâr ettiği bazı humma türlerini, "Ammâ müteahhirîn biz gördük deyü şehâdet eyledirler" diyerek *müteahhirîn*in gözlemleri lehine kaydeder; böylece otoriteyi yalnızca nakille değil, gözlem ve tecrübe ile sınayan bir tutum benimser.[53] Verem hastalığında ise tıp otoritelerinin çaresiz kaldığı ileri safhalardaki hastalar için, canlı sümüklü böcek, gül suyu ve eşek sütünden oluşan ve bizzat kendi tecrübesiyle geliştirdiğini belirttiği bir tedaviyi ayrıntılı biçimde aktarır; bu yöntemle yirmiyi aşkın ağır hastayı iyileştirdiğini ve tek bir hastasını dahi kaybetmediğini özellikle vurgular.[54] Bunun yanı sıra timsah kanı ihtiva eden bir tedavi, altı hasta üzerinde denenmiş bir reçete, dört cüzzam vakasında uygulanan müdahaleler ve Frenk hekimlerinden doğrudan edindiğini söylediği bilgiler gibi örnekler, ampirik vurgunun metinde yalnızca

51 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 21a. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Çelebi'nin bu entelektüel tavrı, Kalavun epistemik geleneğiyle yakından ilişkilidir. bkz. dipnot 37. Bu tecrübe ile tahkîk pratiği ise erken modern İslam coğrafyasının kendi iç dinamiklerinden neşet eden yaygın bir epistemolojik tutumdur. Nitekim Shireen Hamza'nın çalışmaları, 15. ve 16. yüzyıl Yemen'inde ve 17. yüzyıl Güney Asya'sında tıp bilgisinin yerel tecrübeler, gözlemler ve halkın ampirik sözlü birikimi üzerinden sürekli olarak tahkîk sürecine tâbi tutulduğunu göstermektedir bkz. Shireen Hamza, "Ulema, Medicine, and Community in Yemen's Long Fifteenth Century", *Public Health in the Premodern World*, ed. G. Geltner vd. (Oxford: Oxford University Press, 2026), 301-332. Ayrıca Greko-İslam tıp otorite metinlerinin erken modern Hindistan coğrafyasında şerhler ve yerel tıbbi malzemeler (materia medica) aracılığıyla nasıl dinamik bir uyarlamaya ve tahkike tâbi tutulduğuna dair yetkin bir inceleme için bkz. Deborah J. Schlein, "Cool and Calming as the Rose: Pharmaceutical Texts as Tools of Regional Medical Practices in Early Modern India", *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies*, ed. Sonja Brentjes (Routledge, 2023), 634-640; ve aynı tıbbî şerh geleneğinin el yazmaları paratekstleri üzerinden Hint altkıtasında nasıl yerelleştiğine dair maddi kültür analizi için bkz. Deborah Schlein, "In the Ḥakīm's Own Hand: A Study of Colophons and Ownership Notes of the al-Asbāb wa-l-ʿalāmāt Commentary Tradition in India", *Journal of Islamic Manuscripts* 9 (2018): 264-271.

52 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 21a-21b.

53 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 257a.

54 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 159.

retorik düzeyde kalmadığını, bilakis eserin yöntemsel dokusuna işlendiğini göstermektedir.[55] Çelebi'nin Topal Recep Paşa üzerinde uyguladığı böbrek taşı ve dalak sertleşmesi gibi tedavileri de metne dahil etmesi, tecrübenin yalnızca tıbbî bir otorite kaynağı değil, aynı zamanda himâye ilişkileri içinde dolaşıma giren bir meşruiyet unsuru olduğunu ortaya koymaktadır.[56] Tüm bunlar, şu temel soruyu akla getirir: metne eklenen klinik tecrübenin yoğunluğu ve niteliği, erken modern Osmanlı tıp metin geleneği bağlamında üretilmiş bir metnin te'lîf olarak nitelendirilmesinde belirleyici unsur teşkil edebilir mi?

2. Bir Kaynak Eser Zemininde Yaratıcı Tercüme: *Teşrîhü'l-Ebdân*

Elit bürokrasiye dahil olan bir diğer önemli figür Şemseddîn İtâkî eş-Şirvânî'nin hikâyesi, Emîr Çelebi'ninkinden oldukça farklı, zorlu bir "hak ettiği zümreye dahil oluş" mücadelesidir. Şirvan'da doğan, aklî ve naklî ilimlerin yanı sıra uzun yıllar tıp tahsil eden İtâkî, Osmanlı-Safevi savaşlarının yarattığı yıkım ve kaos nedeniyle yurdunu terk edip İstanbul'a mülteci olarak gelmek zorunda kalmıştır. Eserinin metin dışı unsurlarında bizzat ifade ettiği üzere nahivden mantığa, cedelden kelâma, felsefeden tabiî ilimlere ve tıptan hadis ile tefsire kadar geniş bir entelektüel yelpazede kendisini yetiştirmiş; ancak yirmi yılı aşkın bir süre ilminin kıymeti bilinmemiş, çocuklar için dahi hoca olarak görülmediği, yoksulluk ve itibar kaybı içinde yaşadığı karanlık bir dönem geçirmiştir.[57]

İtâkî'nin bu "siyah bahtını" tersine çeviren gelişme, İstanbul'un seçkinlerinden Nakşibendî-Halvetî tarikatına mensup Ali ve İbrahim Efendilerin aracılığıyla Sadrazam Topal Recep Paşa'nın himâyesine girmesi olmuştur.[58] İtâkî, hem bu eseri kaleme alma fikrini kendisine telkin eden hem de onu hâmisiyle buluşturan bu "görünmeyen

55 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 341a, 259b, 227a, 192a.

56 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 190a, vr. 192a.

57 Şemseddîn İtâkî eş-Şirvânî, *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 72b. Bu çalışma, *Teşrîhü'l-Ebdân*'ın iki farklı nüshasına dayanmaktadır: metin içi analiz için, daha önce bu çalışmanın yazarı tarafından translitere edilmiş olması sayesinde içeriğinin daha sistematik biçimde takip edilmesine imkân veren Bağdatlı Vehbi 1476 (BV) nüshasına; paratekstüel unsurlar ile ketebe kayıtlarının değerlendirilmesi için ise zahriyesinde eserin "mütercimin eliyle yazıldığına" dair bir kayıt bulunan İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, 2662 (İÜ) nüshasına başvurulmuştur.

58 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 4a.

emekçiler"in yönlendirmesiyle harekete geçmiştir.[59] Elit bürokrasi çevresinde kendini kanıtlamak amacıyla *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân* adlı resimli anatomi kitabını kaleme alır ve eserini doğrudan Sultan IV. Murad ile Sadrazam Recep Paşa'ya ithaf eder. İlmî ve bürokratik bu hamlesi sayesinde, padişahın lütfuyla Mekke şehri *şeyhü'l-haremliği* gibi son derece prestijli bir dinî ve idarî makama atanarak uzun yıllar süren dışlanmışlığına son vermiştir.[60]

2.1. Tercüme Yoluyla Yeniden İnşa: İtâkî'nin Metinsel Müdahaleleri

İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân*'ı açıkça "tercüme" olarak nitelendirmekte, kendisinden ise "mütercim" sıfatıyla söz etmektedir.[61] Her ne kadar İtâkî, erken modern döneme özgü bir yazarlık pratiği içinde tercümesinin dayandığı kaynak metni açıkça zikretmese de[62] literatürde onun esas aldığı metnin, Mansûr b. Muhammed b. Ahmed et-Tabîb el-Keşmîrî eş-Şîrâzî'nin (14. yy) *Risâle der Teşrîh-i Beden-i İnsân*'ı olduğu kabul edilmektedir.[63] Bu ipucundan hareketle yürüttüğüm karşılaştırmalı analizler de İtâkî'nin yapısal düzlemde söz konusu metni büyük ölçüde birebir takip ettiğini göstermektedir; dolayısıyla onun "peyrev" edindiği kaynak işte bu metindir.

Bununla birlikte İtâkî, muhtemelen Şirvan kökenli bir âlim olduğu için kendisine tercümesi uygun görülen bu Farsça eseri yalnızca birebir aktarmakla yetinmemiştir. Aksine, metne *el-Kânûn* ve şerhlerinden çeşitli ilâveler yapmış; bazı tartışmaları kısaltmış, bazı meselelerde ise açıkça taraf tutmuştur. Yazma eylemini tanımlamak için "*tesvîd*" (taslak hâline getirme) fiilini seçmesi bir tevazu ifadesi gibi görünse de aslında metin üzerindeki bu inisiyatifin ve otoritenin bir imâsıdır.[64] Eserini, kaynağına kıyasla kat kat genişletmiş olmasına rağmen *muhtasar* (özet) olarak nitelendirmesi ise metni farklı kaynaklardan yararlanarak derlediği, yoğunlaştırdığı ve yeniden düzenlediği bir inşa olarak tasarladığını göstermektedir. Nitekim Osmanlı bağlamında tercüme olarak nitelenen metinler çoğu zaman salt aktarımın ötesine geçmekte; yeniden yazım,

59 D. Yıldırım'ın "invisible labor" kavramı genişletilerek kullanılmıştır bkz. Yıldırım, "Ottoman Plants", 499-500.

60 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 73b.

61 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), zahriye, vr. 72b.

62 Yıldırım, "Ottoman Plants", 499-503.

63 Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 128-130; Kahya, *Şemseddîn-i İtâkî*, 7-8.

64 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 72b.

seçme ve tertip gibi işlemlerle karmaşık bir kurulum sürecinin ürünü hâline gelmektedir.[65] İtâkî'nin özgün müdahaleleriyle biçimlenen bu metin de basit bir aktarımdan ayrılarak belirgin bir te'lîf karakteri kazanmış bileşik bir yapı arz etmektedir.

2.2. Teorik Zeminin Genişletilmesi: *el-Kânûn*'dan Eklemeler

Kaynak metin *Risâle der Teşrîh* ile *Teşrîhü'l-Ebdân* arasında yapılan karşılaştırmada ilk dikkat çeken nokta, İtâkî'nin teorik bakımdan yetersiz bulduğu bu esere, *el-Kânûn*'dan yaklaşık on varaklık bir teorik çerçeve eklemiş olmasıdır.[66] Bu, 17. yüzyıl tıp metinlerinde teorik alanların sistemli biçimde daraldığı yönündeki yerleşik kabullerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılan bir müdahaledir.[67] Eserin *Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân* başlığını taşıması da bu teorik yönelimin tesadüfî değil, metnin kuruluşuna içkin bilinçli bir tercih olduğunu açıkça göstermektedir.

İtâkî'nin *el-Kânûn*'dan bu şekilde faydalanması, 17. yüzyılda İbn Sînâ'nın anatomi ve fizyoloji gibi tıbbın teorik alanlarına odaklanan eserleri üzerine çeviri ya da şerh yapılmadığı yönündeki iddialara da bir karşı argüman sunmaktadır.[68] Zira İtâkî, bu malzemeyi yalnızca metnine dahil etmekle kalmaz; ileride değinileceği üzere, eserinde aktardığı tartışmalarda da belirgin bir biçimde İbn Sînâcı çizgiye bağlılık gösterir.[69] Bu durum *el-Kânûn*'un 17. yüzyıl İstanbul'unda hekimlerin ilgi alanının dışında kaldığı yönündeki varsayımı zayıflatmakta; aksine onun hâlâ merkezî bir otorite teşkil ettiğini göstermektedir.[70] Dahası, aynı yüzyılda Avrupa tıbbında da bu literatürün canlılığını koruduğu dikkate alındığında, Emîr Çelebi gibi İtâkî'nin de *el-Kânûn* ve onun şerh geleneğinden yoğun biçimde yararlanması, dönemin erken modern entelektüel iklimi içinde istisnaî değil, bilakis anlamlı ve yerinde bir tercih olarak görün-

65 Cemal Demircioğlu, "Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmaları Açısından 'Terceme' ve 'Çeviri' Kavramlarını Yeniden Düşünmek", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 33/1 (2009), 167.

66 Şemseddîn İtâkî eş-Şirvânî, *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 7a-17b.

67 Küçük, *Science Without Leisure*, 4, 44-45, 166.

68 Küçük, *Science Without Leisure*, 153.

69 Ahmet Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *De Humani Corporis Fabrica* and/or Juan Valverde's *Historia de la Composicion del Cuerpo Humano* Really Influence the Anatomy Knowledge in the Ottoman Empire? A Preliminary Study on Shams al-Dīn 'Itāqī's *Tashrīh al-Abdān*", *Belleten* 85/303 (Ağustos 2021): 547-548, 558.

70 Küçük, *Science Without Leisure*, 143-144.

mektedir.[71] Yeni tıbbî uygulamaların ve dolaşıma giren maddelerin doğurduğu güvensizlikler ve kimi zaman ölümcül sonuçlar da göz önüne alındığında, kadim tıbbın bu yüzyılda otoritesini muhafaza etmeyi sürdürmesi şaşırtıcı değildir.[72]

2.3. Kalp Anatomisi Tartışması: İbn Sînâ–İbnü'n-Nefîs Diyaloğunda Mütercim Müdahalesi

İtâkî'nin metin üzerindeki tasarrufu, yalnızca bu kaynaklardan yararlanma düzeyinde kalmaz; kimi noktalarda tercüme sınırlarını aşan daha belirgin müdahalelere dönüşür. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, kalp anatomisine dair tartışmada ortaya çıkar. Kaynak metinde Mansûr, kalbin iç yapısını anlatırken kanın iki karıncık arasındaki septumda bulunan görünmez porlardan sızarak sağdan sola geçtiğini yazar.[73] Bu, Galen'den beri İslâm tıp geleneğinde geniş kabul gören bir görüştür ve Mansûr'un metninde buna herhangi bir alternatif sunulmaz.[74] İtâkî ise bu noktada kaynak metinden radikal biçimde ayrılır. Eserinde öncelikle "*ve bu yürekde üç tecvîf vardır ikisi büyükdür birisi ortada küçücekdür*" diyerek İbn Sînâ'ya dayanan klasik anatomi teorisine bağlılığını gösterir.[75] Fakat bununla yetinmez ve Mansûr'da karşılığı bulunmayan ayrı bir fasıl açarak İbnü'n-Nefîs'in *Şerhu Teşrîhi'l-Kânûn* adlı eserindeki alternatif fizyolojik modeli "*ammâ İbn Nefîs tezyîf itmiştir*" ifadesiyle bilinçli biçimde sunar.[76] Böylece "tercüme" olarak takdim ettiği metne, Mansûr'un yer vermediği bir teoriyi ekleyerek okuyucusunu güncelleyen bir tavır sergiler. Bu müdahale, erken modern Osmanlı tıp literatüründe İbnü'n-Nefîs'in küçük dolaşım teorisine hiçbir şekilde atıf yapılmadığı yönündeki varsayımları zayıflatması bakımından özellikle dikkat çekicidir.[77]

71 Küçük, "New Medicine", 232.

72 Ahmet Göksu - Fatma Afyoncu, "Contagion, Lust, and the New World", *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı* (2025), 76–84, 81; Yıldırım, "Ottoman Plants", 497-521; Mustakim Arıcı - Esra Aksoy, "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023): 841–876; Merve Nur Gür, "Osmanlı Tıbb-ı Cedîd Çalışmalarında Yerleşik Kimya Geleneğinin Önemi", *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, ed. Esra Aksoy (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2025), 11–17, 12.

73 Mansûr b. Muhammed, *Risâle der Teşrîh-i Beden-i İnsân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3598, vr. 24a.

74 Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 575.

75 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 100b.

76 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 101a-101b.

77 Küçük, *Science Without Leisure*, 166.

Bununla birlikte İtâkî'nin yaptığı şey, yalnızca yeni bir görüş eklemek değildir. İbnü'n-Nefîs'in orijinal küçük kan dolaşımı (pulmoner dolaşım) teorisine göre sağ ile sol karıncık arasında geçit yoktur; septum tamamen katıdır ve kan, sağ karıncıktan sol karıncığa septum yoluyla değil, akciğer yoluyla ulaşır. İtâkî ise metninde İbnü'n-Nefîs'e atıfla bu bölgede yalnızca "*mütehalhil et*" (sünger gibi bir et) bulunduğunu ve kanın buradan süzülerek geçtiğini belirterek bir tür sentez yaratır. İtâkî'nin İbn Sînâcı ana çatıyı muhafaza ederken İbnü'n-Nefîs'in görüşünü klasik Galenik fizyolojiyle bu şekilde uzlaştırması, onun İbnü'n-Nefîs'i "yanlış anlamış" olduğu iddiasıyla tek başına açıklanamaz.[78] Metnin iç mantığı dikkate alındığında, İtâkî'nin, otoritesine bağlı olduğu klasik "septumdan geçiş" teorisini pekiştirmek adına İbnü'n-Nefîs'in görüşünü kasten bu sisteme uyarlamış olması da mümkündür. Her iki durumda da bunu yalnızca bir "hata" olarak değerlendirmek anakronik olacaktır. Zira böyle bir yorum, tarihsel metinleri kendi entelektüel bağlamları içinde değil, modern anatomiye ne ölçüde yaklaştıkları kriterine göre yargılayan teleolojik bir bakışın sonucudur.[79] Oysa kendi tarihsel gerçekliği içinde İtâkî, erken modern tıp dünyasında güncelliğini sürdüren İbn Sînâcı çerçeveye sadık kalarak klasik mirası güncellemiş, farklı otoriteleri birbiriyle konuşturmuş ve gerektiğinde metne müdahale etmekten çekinmemiştir. Nitekim bu bahsi "*va'llâhu a'lem*" (Allah en iyisini bilir) diyerek kapatması da onun hükmünü ihtiyatla kayda geçiren ve metin içinde konum alan tavrına işarettir.

2.4. Rahimde İlk Oluşan Organ Tartışması: Mütercimin Hâkim Rolü

İtâkî'nin bir başka belirgin müdahalesi, ana rahminde ilk oluşan organın hangisi olduğuna dair kadim tartışmada görülür. Mansûr bu meseleyi yaklaşık üç varak boyunca ayrıntılı biçimde ele alır; Aristo'nun kalp, Hipokrat'ın beyin, Muhammed Zekeriyyâ'nın ciğer, İbn Sînâ'nın göbek (*sürre*) ve bazı alimlerin omurganın ilk yaratılan olduğuna dair görüşlerini delilleri ve karşı argümanlarıyla birlikte aktarır.[80] Ardından ehl-i teşrîhin müşâhedesini "*vâzıh u akvâ*" bulur ve Fahreddin Râzî'nin uzlaştırıcı yorumuyla tartışmayı dengeli biçimde kapatır.[81] Böylece Mansûr, herhangi bir kişisel tercih belirtmeden çoğulcu bir sunum yapmıştır

78 Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 129-130; Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 559.

79 Marwa Elshakry, "When Science Became Western: Historiographical Reflections", *Isis* 101/ 1 (Mart 2010): 98-109, 108.

80 Mansûr b. Muhammed, *Risâle der Teşrîh*, vr. 2b-3a.

81 Mansûr b. Muhammed, *Risâle der Teşrîh*, vr. 3a-3b.

İtâkî ise aynı tartışmayı belirgin biçimde kısaltarak aktarır.[82] Beş otoritenin görüşlerini ve bunlara yöneltilen itirazları özetledikten sonra, Mansûr'un metninde hiçbir karşılığı bulunmayan şu hüküm cümlesini ekler: "Ve 'ınde'l-muhakkikîn kârhâne-i ilâhiyede Bukrât ve Ebû 'Alî'niñ dânişi cehl ve endîşe-i Aristo esheldir. Yahlüku'llâhu mâ yeşâ'ü ve yahkümü mâ yurîd."[83] Bu ilave, tartışmayı ilâhî irade lehine kesin biçimde sonlandırır. Mansûr'un dengeli çoğulculuğunun yerini, İtâkî'nin kendi teolojik konumunu açıkça beyan ettiği müdahaleci bir tutum alır. Bu noktada müstercim hüküm veren ve tartışmayı kapatan bir otoriteye dönüşmektedir.

İtâkî'nin bu tartışmayı "*muhakkikîn*" kavramına başvurarak sonlandırması tesadüfî değildir; aksine, bu tercih, eserinin hâtimesinde açıkça ortaya koyduğu daha genel ilmî tutumun metne yansımasıdır. Nitekim İtâkî, "*bâzâr-ı 'ilm ve 'irfân*"da, yani ilmi çevrelerde artık meselelerin hakikatini araştıranların (*muhakkik*) değil, taklitçilerin (*mukallid*) baş tâcı edildiğinden yakınmaktadır. İlmî otoritenin derinlemesine araştırma, delile dayalı muhakeme ve eleştirel inceleme (*tahkîk*) ile değil; resmî unvanlar, dış görünüş ve yerleşik kalıpların tekrarı üzerinden tesis edildiği bu anlayışa itiraz etmektedir.[84] Buna karşın, aktardığı tartışmalarda hüküm bildirerek, yerleşik görüşleri pasifçe aktaran bir *mukallid* değil, onları kendi hükmüne tâbi tutarak değerlendiren bir *muhakkik* olarak hareket ettiğini ortaya koymaktadır.[85]

82 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 20b-22a.

83 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 22a.

84 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 72b.

85 İtâkî'nin bu tavrı ve vurgusu, 17. yüzyıl Osmanlı ilmî atmosferinin genel ruhuyla da örtüşür. El-Rouayheb'in gösterdiği üzere, 17. yüzyıl Osmanlı ve Mağrib ilim havzalarında alınan bilginin eleştirel süzgeçten geçirilmeden kabulü anlamına gelen taklîd şiddetle reddedilmiş; bilginin mantıksal delil, rasyonel inceleme ve bağımsız sorgulamayla doğrulanmasını ifade eden tahkîk en önemli ilmî ideal hâline gelmiştir. Bu dönemin ilmî kültüründe gerçek bir âlimden "muhakkik" beklenen, yerleşik görüşleri aktif bir biçimde eleştirel değerlendirmeye tâbi tutarak incelemektir bkz. Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb* (New York: Cambridge University Press, 2015), 28-34, 176-178. Dahası Melvin-Koushki'nin vurguladığı üzere, tahkîk ile taklîd arasındaki bu gerilim yalnızca Osmanlı dünyasına özgü izole bir mesele ya da bir "gerileme" semptomu değil; Avrupa'daki Bilimsel Devrim ile eşzamanlı olarak tüm Afro-Avrasya havzasını şekillendiren küresel bir erken modern dinamiktir. bkz. Melvin-Koushki, "Taḥqīq vs. Taqlīd", 167-168, 193-249. Nitekim bu küresel tahkîk yönelimi, salt mantıksal, felsefi veya teorik metinlerin eleştirisiyle sınırlı kalmamış; tıp sahasında pratik, ampirik ve çok dilli bir çeviri eylemi olarak da kendini göstermiştir. Shireen Hamza, erken modern Güney Asya tıp yazmacılığını incelediği çalışmasında bu teorik tahkîk çerçevesini genişleterek, tıbbî terminolojinin kozmopolit dillerden (Arapça ve Farsça) yerel dillere çevrilmesi süre-

2.5. *Teşrîhü'l-Ebdân*'daki Görseller Üzerine Bir Not

İtâkî'nin eseri, içerdiği çizimler bakımından da dikkat çekmektedir; nitekim bu tür çizimler, güncel literatürde bir tür görsel çeviri pratiği olarak değerlendirilmektedir.[86] Mansûr'un eserinden ve Andreas Vesalius (ö. 1564) ile Juan Valverde de Amusco'nun (ö. 1587) kitaplarından alınan bu çizimler,[87] illüstre yazmaların yüksek maliyeti sebebiyle hem nadir hem de kıymetlidir. Bu zahmetli üretim süreci, 17. yüzyıl tıbbının yalnızca hızlı sonuç veren pratik doğal bilgiye yöneldiği iddialarını sorgulatan bir başka örnek teşkil eder.[88]

Bununla birlikte, bu görsellerin eserin orijinalinde bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar, günümüze ulaşan sekiz nüshanın dördünün resimsiz olmasını ve resimli nüshalar arasındaki farklılıkları temel alarak çizimlerin metne daha sonraki dönemlerde eklendiğini ileri sürmektedir.[89] Buna göre, Batı kaynaklı figürler, açıklamaları desteklemek amacıyla farklı müstensihler tarafından metne dahil edilmiştir.[90] Buna karşılık, görsel bütünlüğün müellife ait olduğunu düşündüren kuvvetli veriler mevcuttur. İÜ TY 2662 numaralı nüshada yer alan "*Teşrîhü'l-etıbbâ li'l-İtâkî eş-Şirvânî fi 'asri's-sultân Murâd Hân ibnü's-sultân Ahmed Hân bi-hattı'l-müellif ve kezâ'l-eşkâl ve'r-rüsûm*"[91] kaydı hem metnin hem de şekillerin müellifin elinden çıktığını açıkça beyan eder. Kahya'nın, özellikle sinir sistemine ait bazı anatomik figürlerin bizzat yazar tarafından çizildiğine dair tespiti de bu ihtimali desteklemektedir.[92]

Öte yandan, Osmanlı yazma eser üretiminin maddî ve sosyokültürel şartları dikkate alındığında, sekiz nüshanın dördünün resimsiz olması tek başına orijinal metnin de resimsiz olduğuna delil oluşturmaz. Yazmalardaki görsellerin varlığı ya da yokluğu yalnızca müstensihin tercihine değil; maliyet, teknik yeterlilik, malzeme

cinin bizzat bir *tahkîk* faaliyeti olduğunu gösterir. Hamza'ya göre tıp alanındaki mütercimler, masa başında pasif bir metin aktarımı yapmak yerine, farklı dillerdeki eşdeğerlikleri ve bitki adlarını (*materia medica*) okuma yazması olmayan yerel halkın tecrübî ve sözlü bilgisiyle sahada sürekli olarak doğrulamış ve eleştirel bir süzgeçten geçirmişlerdir. bkz. Shireen Hamza, "Vernacular Languages and Invisible Labor in Ṭibb", *Osiris* 37 (2022): 133-134.

86 Yıldırım, "Ottoman Plants", 497-521.

87 Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 547-548, 558.

88 Bu konuya dikkat çeken argüman için bkz. Yıldırım, "Ottoman Plants", 519.

89 Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 563.

90 Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 546.

91 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), zahriye.

92 Kahya, *Şemseddîn-i İtâkî*, 7-8.

imkânı ve normatif hassasiyetlere de bağlıdır. Nüsha sahibinin resim için ek masrafı karşılamak istememesi dahi resimlerin dışarıda bırakılmasını açıklayabilir.[93] Dolayısıyla, resimli nüshalardaki varyasyonlar eserin başlangıçta resimsiz olduğunu değil, dolaşım ve kopyalanma sürecinde çeşitli kültürel, ekonomik ve maddî filtrelerden geçtiğini göstermektedir.

3. Te'lîf ile Tercüme Geçirgenliği: Ortak Ethos, Müdahale ve Otorite

Osmanlı metin geleneğinde te'lîf ile tercüme arasındaki sınırlar oldukça bulanıktır. Belirgin bir kaynak metne dayandığı hâlde *iktibâs*, *tanzir* gibi isimlerle dolaşıma sokulan; çeviri nitelikleri geri planda bırakılarak "te'lîf" gibi sunulan çok sayıda metin bulunmaktadır. Buna karşın tercüme olarak isimlendirildiği halde mütercimin müdahaleleriyle te'lîf karakterine bürünmüş eserler de mevcuttur. Bu geçirgenliğin temelinde, bu metinlerin eksiltme, ekleme, genişletme, açıklama, özetleme ve yorumlama gibi müdahalelerle ve zaman zaman da çeviri yoluyla şekillenen yeniden yazımlar olması yatmaktadır.[94] Bu pratikler sonucunda ortaya çıkan eser, kaynağıyla bağını koparmadan yeni bir kimlik kazanırlar. Bu durum, Osmanlı metin geleneğinde üretilen eserlerin bireysel birer deha ürünü olmaktan ziyade, ortak bir epistemolojik zemin üzerinde yükselen kolektif bir birikimin parçaları sayılmalarından kaynaklanır. Farklı terimlerle nitelendirilseler de te'lîften tercümeye uzanan geniş yelpazedeki tüm üretim biçimleri bu ortak zihniyet çerçevesinde şekillenir. Dolayısıyla te'lîf ile tercüme arasındaki ayrımı sabit ve keskin kategoriler üzerinden değil, ortak bir

93 Ayrıca müstensihleri pasif kopyalayıcılar olarak düşünmek, bu yazmaların ardındaki görünmeyen emeği ve çok katmanlı maddî süreçleri gözden kaçırmaya neden olur. Yıldırım'ın da gösterdiği üzere, erken modern dönemde bilgi ve görsel aktarım, sadece yazarın değil; isimsiz müstensihlerin, nakkaşların ve çevirmenlerin ortak emeğiyle şekillenen bir "çeviri emeği" (translational labor) sürecidir. Bkz. Yıldırım, "Ottoman Plants", 498-499, 500, 505. Bu nedenle resimli nüshalardaki farklılıklar, yalnızca farklı kaynak kullanımına bağlanmamalı; sansür, yıpranma, eksik kısımların yeniden çizilmesi ve matbu kaynaklardan yararlanılarak yapılan tamamlama müdahaleleriyle birlikte düşünülmelidir. Örneğin, İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar, 2662'de yalnızca kadın anatomisi figürünün ters ve farklı biçimde çizilmiş olması hem kullanılan prototipin bozulmuş olabileceğini hem de dönemin müstehcenlik algısına bağlı sınırlı bir sansürü düşündürebilir. Bkz. Acıduman vd., "Did Andreas Vesalius's *Fabrica*", 561. Benzer biçimde, dolaşım sırasında hasar gören bir figürün, müstensih tarafından eldeki daha erişilebilir bir Avrupa anatomi kitabı yardımıyla yeniden tamamlanmış olması tarihsel bağlamda son derece makuldür.

94 Demircioğlu, "'Terceme' ve 'Çeviri' Kavramları", 174.

yazım zihniyetinin farklı tezahürleri olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.[95] *Enmûzecü't-Tıbb* ile *Teşrîhü'l-Ebdân*'ın karşılaştırmalı okunması da bu genel çerçevenin somut bir örneğini sunmaktadır.

3.1. Ortak Bir Yazım Ethosu ve Müellif Otoritesi

Bu iki eser, farklı tür etiketleri altında takdim edilmiş olsalar da metinsel kuruluşları bakımından dikkat çekici ölçüde benzer bir yazım ethosunu açığa çıkarır. Her ikisi de *peyrev* edinilmiş bir kaynak metne yapısal düzeyde sıkı biçimde bağlıdır. *Enmûzecü't-Tıbb*, İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez*'e yakın bir uyum içinde tertip edilmiştir; *Teşrîhü'l-Ebdân* ise Mansûr b. Muhammed'in Farsça anatomi risalesinin iskeletini takip eder. Her iki durumda da kaynak metin yalnızca başvurulan bir referans değil, yeni metnin üzerine kurulduğu metinsel zemindir. Bununla birlikte bu bağlılık, eserlerden herhangi birini pasif bir yeniden üretime indirgemez. Aksine, tam da bu zemin üzerinde müellif müdahalesi görünür hâle gelir.

Bu müdahale, en açık biçimde, her iki yazarın kaynak metinleri üzerinde gerçekleştirdikleri tasarruflarda ortaya çıkar. Emîr Çelebi, kaynağını Türkçe ifade zeminine taşıyarak, şerh geleneğinden devşirilmiş eklemeler yaparak, klinik tecrübelerini metne katarak ve yerel tıbbi pratiğe dayalı tashîhlerde bulunarak yeniden kurar. İtâkî ise kaynağını teorik ilavelerle genişletir, yeni tartışma başlıkları ekler, görsel malzeme dahil eder ve naklettiği ihtilaflar içinde seçici hükümler verir. Müdahalenin somut biçimleri farklıdır; fakat altta yatan temel işlem aynıdır: hiçbir yazar önceki bir metni basitçe aktarmakla yetinmez. Her biri, devraldığı malzemeyi bilinçli müdahaleler dizisiyle yeniden biçimlendirir ve böylece aktarımı metinsel bir yeniden inşaya dönüştürür.

Bütün bu inşa sürecinde iki yazar da metin üzerindeki müellif otoritesini canlı tutar. Devralınan tartışmalara müdahale eder, bazı görüşleri diğerlerine üstün tutar ve kendi tutumunu metnin dokusuna işler. Örneğin Emîr Çelebi *şeyb* (yaşlılık ve sakalın ağarması) bahsinde, Galen'in doğal ağarmayı ağır gıdaların vücutta bozulup kokuşmasına bağlayan görüşünü aktardıktan sonra İbn Sînâ ile İbnü'n-Nefîs'in de

95 Cemal Demircioğlu, *From Discourse to Practice: Rethinking "Translation"* (*Terceme*) *and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Doktora tezi, 2005); Cemal Demircioğlu, *Çeviribilimde Tarih ve Tarihyazımı: Doğu-Batı Ekseninde Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016), 77.

bu çizgiyi sürdürdüğünü belirtir. Buna karşılık Aristoteles'in ağarmayı doğal değil, aşırı kuruluğun sonucu saydığını delilleriyle aktarır. Tartışmanın kapatırken ise İbnü'n-Nefîs ile şârihlerinden Sedîdî'nin bu konu üzerinde gereğinden çok durduklarını belirterek tartışma içinde kendi konumunu açıkça hissettirir.[96] Humma türlerine ilişkin bölümde Galen'in inkâr ettiği kimi türleri *müteahhirîn*in gözlemi lehine kaydetmesi de benzer bir otorite tescilidir.

İtâkî de benzer biçimde, özellikle üreme biyolojisi ve meninin oluşum sürecine ilişkin teorik tartışmalarda belirgin bir editoryal otorite sergiler. Farsça kaynak metinde testislerin işlevi, damarlardan gelen kanın beyazlaşarak meniye dönüşmesi şeklinde, herhangi bir ihtilaftan söz etmeksizin, oldukça yalın bir biyolojik süreç olarak anlatılır.[97] İtâkî ise bu çerçeveyle yetinmez; metne dışarıdan tıbbî ve felsefî bir ihtilafı dahil ederek tartışmayı genişletir. *Şerh-i Teşrîh-i Kânûn*'a atıfla kaleme aldığı bu bölümde, bazı hekimlerin testisleri yalnızca yardımcı organlar olarak değil; ana organlar arasında değerlendirdiklerini ve kendi gıdalarının fazlasına "şekil verici kuvvet" (*kuvvet-i musavvir*) eklediklerini ileri süren görüşleri aktarır. Böylece kaynak nüshada bulunmayan bir tartışmayı metne dahil ederek yalnızca tercüme etmekle kalmaz, metni aynı zamanda günceller ve yeniden çerçeveler. Ardından, bu görüşlerin bizzat İbnü'n-Nefîs tarafından "bâtıl" ilan edildiğini aktararak, hekimler arasındaki ihtilafı yalnızca nakletmekle yetinmez; onun sınırlarını ve ağırlık merkezini de belirler. Nihayet bahsi "Ve hakîkatü'l-hâl fî 'ilmi'llâhi te'âlâ" ifadesiyle sona erdirmesi, tartışmayı teolojik bir ihtiyatla kapatırken aynı zamanda metin üzerinde hüküm veren bir müellif otoritesi kurduğunu gösterir.[98]

3.2. Tür Etiketlerinin Belirlenmesinde Konum ve Epistemik Otorite

Böylece bu iki eser, "peyrev" edindikleri metinlerle sistematik bir biçimde birlikte okunduğunda, aktarım tarzları ve özgün müdahaleleri bakımından, geleneksel olarak yerleştirildikleri tür kategorileriyle tam anlamıyla örtüşmeyen özellikler sergilemektedir. Dahası, ilk bakışta farklı türlere aitmiş gibi görünen bu metinler arasında dikkat çekici yapısal ve yöntemsel benzerlikler bulunmaktadır. Bu durumda şu soru

96 Emîr Çelebi, *Enmûzec*, vr. 145b.

97 Mansûr b. Muhammed, *Risâle der Teşrîh*, vr. 28b.

98 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Bağdatlı Vehbi, 1476), vr. 113b.

yeniden sorulmalıdır: Emîr Çelebi ile İtâkî, eserlerini hangi ölçütlere dayanarak sırasıyla te'lîf ve tercüme olarak adlandırmışlardır? Türlerin iç içe geçmiş yapısı dikkate alındığında, bu ayrımı belirleyen ölçütün yalnızca metnin iç yapısı olmadığı, başka etkenlerin de devrede bulunduğu düşünülebilir.

Bu noktada, özellikle iki hususun belirleyici rolüne dair bir spekülasyonda bulunmak istiyorum: metne eklenen tıbbî tecrübenin hacmi ve niteliği ile yazarın alandaki konumu sayesinde metin üzerinde kurabildiği otorite. İtâkî, eserinde kendisini "cârub-keş-i ders-hâne-i İdrîs"[99] olarak tanımlamaktadır; bu ifade, 17. yüzyıl Osmanlı hayatında pratik tıp eğitiminin yürütüldüğü gayri resmî kliniklere işaret etmekte; dolayısıyla İtâkî'nin çıraklık temelli bir pratik öğrenme geleneği içinde yetiştiğini ve tıpla ilişkisinin teorik bilginin ötesinde deneyimsel bir boyut taşıdığını göstermektedir.[100] Nitekim bu ifadeyi "varak-şümâr-ı 'ulûm-ı tıbb u tabî'î", yani tıp ve tabiat ilimlerine dair eserlerin sürekli okuyucusu olarak tanımladığı sözlerden önce zikretmesi de kayda değerdir. Bununla birlikte, Emîr Çelebi'nin Kalavun Hastanesi'nde edindiği meslekî tecrübenin, kurumsal zemini ve epistemik itibarı bakımından, İtâkî'nin işaret ettiği bu deneyimle aynı düzlemde değerlendirilemeyeceği de açıktır.

Gerçekten de bir tarafta, Kalavun gibi köklü bir kurumun başhekimliğini üstlenmiş, ardından hekimbaşılık makamına yükselmiş, kendisini İbnü'n-Nefîs'ten gelen şerh zincirinin temsilcisi olarak konumlandıran ve eserine özgüvenli bir sesle başlayan Emîr Çelebi bulunmaktadır. Diğer tarafta ise Osmanlı–Safevî savaşlarının zorunlu kıldığı bir göçle İstanbul'a gelmiş, yirmi yılı aşkın bir süre ilminin kıymetinin bilinmediğini belirterek karanlık bir dönemi mukaddimesine yansıtan ve ancak aracı derviş-âlimler vasıtasıyla Recep Paşa'nın himâyesine girebilmiş İtâkî yer almaktadır. Bu iki yazarın kendilerini "müellif" ve "mütercim" olarak isimlendirmesi, metinlerin ontolojisinden çok bu konumsal farkı yansıtıyor olabilir. Çelebi'nin "te'lîf" terimi, köklü bir geleneğin içinden konuşan bir otoritenin özgüvenli beyanıdır; İtâkî'nin "mütercim" kimliği ise henüz ismini duyurmamış, himâye arayışındaki bir âlimin eserini bir kaynağın gölgesinde sunmasını sağlayan stratejik bir tevazu biçimi olarak

99 İtâkî, *Teşrîhü'l-Ebdân* (Türkçe Yazmalar, 2662), vr. 3b. İtâkî'nin 1632 yılında kısa süreliğine sadrazam olan Topal Recep Paşa'ya bu unvanla atıfta bulunduğuna göre eser muhtemelen bu tarih civarında kaleme alınmıştır. Bkz. Emecen, "Receb Paşa, Topal".

100 "Dershâne-i İdrîs" için bkz. Necdet Sakaoğlu, "Dârü't-Tıb", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 3/6.

okunabilir. Nitekim İtâkî'nin yazma eylemini "*tesvîd*" (taslak hâline getirme) olarak nitelendirmesiyle Emîr Çelebi'nin "*te'lîf*" olarak isimlendirmesi arasındaki terminolojik fark, yalnızca metinsel bir ayrım değil, iki yazarın kendilerini hangi statüden konuşturduklarının da göstergesidir.[101]

Sonuç

Bu çalışma, on yedinci yüzyıl Osmanlı tıp yazımında te'lîf ile tercüme arasındaki geçirgenliği, dönemin iki temsili metninin karşılaştırmalı yakın okunması üzerinden ortaya koymayı amaçlamıştır. Klasik metin türlerinin karmaşık ve katmanlı yapısı, modern kategoriler aracılığıyla yeterince kavranamamakta; gerilemeci tarihyazımı çerçevesi ise bu metinleri peşinen ikincil ve yaratıcı olmayan üretimler olarak kodlayarak daha da görünmez kılmaktadır. Böylece söz konusu eserler etrafında şekillenen Osmanlı tıp tarihyazımının kendine özgü dinamiklerini de gözden kaçırmaktadır. Buna karşılık *Enmûzecü't-Tıbb* ile *Teşrîhü'l-Ebdân*'ın birlikte okunması, söz konusu geçirgenliğin metinlerin bünyesinde somut biçimde izlenebilen tarihsel bir olgu olduğunu açıkça göstermektedir.

Öncelikle filolojik ve paratekstüel analizler, her iki eserin de beyan edildikleri tür kategorileriyle tam anlamıyla örtüşmediğini ortaya koymuştur. *Enmûzecü't-Tıbb*, İbnü'n-Nefîs'in *el-Mûcez fi't-Tıbb*'ı ve onun şerh zinciriyle kelimesi kelimesine örtüşen geniş iktibas blokları barındırmakta; bu yönüyle kaynak metnin Türkçeye taşınması üzerine inşa edilmiş, klinik tecrübe ve yerel tashîhlerle zenginleştirilmiş *şerhli bir tercüme* niteliği taşımaktadır. *Teşrîhü'l-Ebdân* ise Mansûr b. Muhammed'in metnini yapısal iskelet olarak kullanmakla birlikte, *el-Kânûn*'dan eklenen yaklaşık on varaklık teorik çerçeve, İbnü'n-Nefîs'in *Şerhu Teşrîhi'l-Kânûn*'undan açılan müstakil fasıllar, Avrupa anatomi illüstrasyonları ve hüküm verici yazar müdahaleleriyle belirgin bir te'lîf karakteri kazanmıştır. Bu bakımdan her iki eser de "peyrev" edinilen bir zemin metnin sistemli aktarımı ile dışarıdan getirilen katkıların ve yazarın kendi düzenleme tercihlerinin birlikte dokunduğu birer eklektik yeniden inşa olarak okunmalıdır.

Metinlerin bu iç yapısı, makalenin temel iddiasına işaret etmektedir: Osmanlı tıp metinlerini üreten *ethos*, farklı tür etiketlerinin ardında aynı yazım pratiklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla te'lîf ile tercüme arasındaki sınır, metin düzeyinde modern

101 Emîr Çelebi, vr. 20a, 21a; İtâkî, (Türkçe Yazmalar, 2662), 72b.

tasniflerin ima ettiğinden çok daha incelmiş, yer yer silinmiş görünmektedir. Bu etiketlerin nihaî olarak neye göre belirlendiği ise ancak her bir vakanın kendi özgüllüğü içinde izlenebilecek spekülatif bir alan olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışmada ileri sürülen ihtimallerden biri, tıp yazımında bir tercümeyi te'lîfe yaklaştıran unsurlardan birinin metne eklenen tecrübî birikimin hacmi ve niteliği olduğudur. Eğer bu değerlendirme geçerliyse, te'lîf ile tercüme arasındaki ilişkinin kelâm, fıkıh, edebiyat yahut astronomi gibi farklı bilgi alanlarında aynı biçimde işlemediği de düşünülebilir. Bu ihtimal, tür kategorilerinin yalnızca metinsel değil, aynı zamanda disipliner bağlama göre de değişkenlik gösterdiğini ve dolayısıyla sanıldığından daha karmaşık bir yapıda işlediğini düşündürmektedir.

Bu karmaşıklık karşısında izlenebilecek tek yol, geniş kapsamlı tasniflere dayanmak yerine metinleri yakından ve baştan sona okumaktır. Katalog etiketlerine ve yazar beyanları üzerine kurulan her genelleme, bu makalenin incelediği iki metnin de gösterdiği üzere, metin-içi gerçeklikle çelişme riski taşımaktadır. Türler arasındaki geçirgenliği kabul etmek, her metni kendine özgü yazım stratejileri üzerinden okumak ve girişte işaret edilen *dikkatli düşünme* pratiğini sürdürmek, erken modern Osmanlı bilgi üretimini daha adil ve daha derinlikli bir biçimde değerlendirmemizi sağlayacaktır.

Kaynakça

Acıduman, Ahmet. "*el-Mūcez fi't-Ṭıbb* ve *Enmūzecu't-Ṭıbb* Üzerine Bir Ön Çalışma: İki Eser Arasında Yalnızca Bir İsim Benzerliği mi Var?" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/ 2 (2022): 282-293.

Acıduman, Ahmet, Çağatay Aşkit ve Gözde Acıduman. "Did Andreas Vesalius's *De Human Corporis Fabrica* and/or Juan Valverde's *Historia de la Composicion del Cuerpo Humano* Really Influence the Anatomy Knowledge in the Ottoman Empire? A Preliminary Study on Shams al-Dīn 'Itāqī's *Tashrīh al Abdān*". *Belleten* 85/303 (Ağustos 2021): 545-575.

Acıduman, Ahmet, Çağatay Aşkit ve Ayşe Balat. "Personal Experiences of Chief Physician Emir Çelebi on Kidney and Bladder Diseases: A Brief Review in *Anmūdhaj al-Ṭibb*".

Adıvar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. 4. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Akdin Önder, Elif. "Tercüme, İstinsah ve Yaratıcılık: On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Seyyah-Tabibi Hekim Dendânî'nin Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme". *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı*, ed. Esra Aksoy, 31–38. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2025.

Aksarâyî, Cemâleddin. *Hallü'l-Mûcez*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 1634, vr. 1b-292a.

Alptekin, Adem Hakan. *Seyyid Emîr Mehmed Çelebi'nin Enmûzecü't-Tıbb Adlı Eseri* (*Metin Tibbî Söz Varlığı*) *C.1.* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Arıcı, Mustakim. "Osmanlı Tıp Literatüründe Sebeb-i Terceme: On Yedinci Yüzyıl Tıp Tercümeleri Üzerine Bir Araştırma." *Sebeb-i Telif: Osmanlı Literatüründe Açık ve Örtülü Yazma Nedenleri* içinde, haz. Mustakim Arıcı ve Sami Arslan, 253-288. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.

Arıcı, Mustakim ve Esra Aksoy. "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/2 (2023): 841–876.

Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Atlı, Hüsamettin Halit. XVII. Yüzyıl Hekimbaşısı Emir Çelebi ve Eseri Enmûzecü't-Tıbb. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.

Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017.

Brentjes, Sonja. "Strengthening Regional and Local Histories". *History of Science* 61/2 (2023): 135-150.

Çalışır, M. Fatih. "Translations As Ego-Documents: Notes of Two Ottoman Physicians in the Turkish Translation of Ibn Baytar's *Kitâb Al-Mughnî*". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/48 (Ekim 2020): 71-91.

Çimen, Yıldız. *Emir Çelebi Enmûzecü't-Tıbb* (*İnceleme–Metin 1b–173a*). Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Dayeh, Islam. "From Taṣḥīḥ to Tanqīḥ: Early Modern Textual Cultures at the Intersection of Law and Medicine". Philological Encounters 4/1-2 (2019): 132-150.

Demircioğlu, Cemal. *From Discourse to Practice: Rethinking 'Translation'* (*Terceme*) *and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition*. Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.

Demircioğlu, Cemal. "Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmaları Açısından 'Terceme' ve 'Çeviri' Kavramlarını Yeniden Düşünmek". *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 33, sy. 1 (2009): 159-177.

Demircioğlu, Cemal. *Çeviribilimde Tarih ve Tarihyazımı: Doğu-Batı Ekseninde Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016.

Ebrahimnejad, Hormoz. "Medicine in Islam and Islamic Medicine". The Oxford Handbook of the History of Medicine içinde, haz. Mark Jackson, 169-189. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Elshakry, Marwa. "When Science Became Western: Historiographical Reflections". *Isis* 101/1 (Mart 2010): 98-109.

Emecen, Feridun. "Receb Paşa, Topal". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/ EK-2: 419-421. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.

Emîr Çelebi, Seyyid Muhammed et-Tabîb. *Enmûzecü't-Tıbb*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 7043, vr. 6a-348a.

Emîr Çelebi, Seyyid Muhammed et-Tabîb. *Netîcetü't-Tıbb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, 342/2, vr. 366b-383b.

Fancy, Nahyan. *Science and Religion in Mamluk Egypt: Ibn al-Nafis, Pulmonary Transit and Bodily Resurrection*. London: Routledge, 2016.

Fancy, Nahyan. "Verification and Utility in the Arabic Commentary Tradition on the Canon of Medicine". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 75/ 4 (2020): 342-368.

Fancy, Nahyan vd. "Current Debates and Emerging Trends in the History of Science in Premodern Islamicate Societies". *History of Science* 61/2 (2023): 120-158.

Gibb, H. A. R ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*. 1(2) London: Oxford University Press, 1962.

Göksu, Ahmet ve Fatma Afyoncu. "Contagion, Lust, and the New World". *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı* içinde, ed. Esra Aksoy, 76–84. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2025.

Gür, Merve Nur. "Osmanlı Tıbb-ı Cedîd Çalışmalarında Yerleşik Kimya Geleneğinin Önemi". *Erken Modern Dönem Osmanlı Tıbbı* içinde, ed. Esra Aksoy, 11–17. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2025.

Hacı Paşa. *Şifâü'l-eskâm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 955, vr. 1b-341a.

Hamza, Shireen. "Vernacular Languages and Invisible Labor in Ṭibb". *Osiris* 37 (2022): 115-138.

Hamza, Shireen. "Ulema, Medicine, and Community in Yemen's Long Fifteenth Century". *Public Health in the Premodern World* içinde, ed. G. Geltner vd, 301-332. Oxford: Oxford University Press, 2026.

İbnü'n-Nefîs Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm el-Kureşî. *el-Mûcez fi't-Tıbb*. thk. Abdülkerim el-Azbâvî. Kahire: Mısır Arap Cumhuriyeti Vakıflar Bakanlığı İslâmî İşler Yüksek Konseyi, 5. Basım, 2008.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: IRCICA, 2008.

İtâkî, Şemseddîn eş-Şirvânî. *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, 2662, vr. 1b-73b.

İtâkî, Şemseddîn eş-Şirvânî. *Teşrîhü'l-Ebdân ve Tercümân-ı Kıbâle-i Feylesofân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1476, vr. 1b-126a.

Kahya, Esin. *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996.

Karamânî, Mustafa Dede Siyâhî. *Risâle-i Tıbb*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, 1690/3, vr. 53b-94a.

Kazerûnî, Sadîdüddin. *el-Muğnî fî Şerhi'l-Mûcez*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmed, 00346, vr. 1b-329b.

Kirmânî, Burhâneddin Nefîs b. İvaz. *Kitâbü'n-Nefîsî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 00507, vr. . 1b-333a.

Küçük, Harun. "New Medicine and the Ḥikmet-i Ṭabīʿiyye: Problematic in Eighteenth Century Istanbul". *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean* içinde, ed. Y. Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison, 222- 242. University Park: Penn State University Press, 2016.

Küçük, Harun. "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century". *Isis* 109/2 (2018): 318–339.

Küçük, Harun. *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2020.

Lewis, Bernard. "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire". *Studia Islamica* 9 (1958): 111-127.

Mansûr b. Muhammed b. Ahmed et-Tabîb el-Keşmîrî eş-Şîrâzî. *Risâle der Teşrîh-i Beden-i İnsân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3598, vr. 1b-32b.

Melvin-Koushki, Matthew. "Taḥqīq vs. Taqlīd in the Renaissances of Western Early Modernity". *Philological Encounters* 3/1-2 (2018): 193-249.

Meyerhof, Max. "Science and Medicine". *The Legacy of Islam* içinde, haz. Sir Thomas Arnold ve Alfred Guillaume, 311-355. Oxford: Clarendon Press, 1931.

Miller, Jeannie. "Commentary and Text Organization in Al-Jāḥiẓ's *Book of Animals*". *Zeitsprünge: Forschungen zur Frühen Neuzeit* 24/ 1-2 (2020): 55-86.

Northrup, Linda S. "Qalāwūn's Patronage of the Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt". *Mamluk Studies Review* 5 (2001): 119-140.

Northrup, Linda S. *Al-Bīmāristān al-Manṣūrī: Explorations, The Interface Between Medicine, Politics and Culture in Early Mamluk Egypt*. ASK Working Paper 12. Bonn: Annemarie Schimmel Kolleg, 2013.

Paker, Saliha. "Terceme, Te'lîf ve Özgünlük Meselesi". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Halleri Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh* içinde, haz. Hatice Aynur vd., 37-68. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Ragab, Ahmed. *The Medieval Islamic Hospital: Medicine, Religion, and Charity*. New York: Cambridge University Press, 2015.

Rothman, E. Nathalie. "Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean". *Comparative Studies in Society and History* 51/4 (2009): 771-800.

Rothman, E. Nathalie. *The Dragoman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*. Ithaca: Cornell University Press, 2021.

Sakaoğlu, Necdet. "Dârü't-Tıb". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3,6-7. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Saliba, George. "Review of *Writing the History of Arabic Astronomy: Problems and Differing Perspectives*, by F. J. Ragep and ʿAbbās Sulaimān" *Journal of the American Oriental Society* 116/ 4 (1996): 709–718.

Sarton, George. *Introduction to the History of Science*. Baltimore: Williams & Wilkins, 1927.

Schlein, Deborah J. "In the Ḥakīm's Own Hand: A Study of Colophons and Ownership Notes of the al-Asbāb walʿalāmāt Commentary Tradition in India". *Journal of Islamic Manuscripts* 9 (2018): 264–271.

Schlein, Deborah J. "Cool and Calming as the Rose: Pharmaceutical Texts as Tools of Regional Medical Practices in Early Modern India". *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies: Practices from the 2nd/8th to the 13th/19th Centuries* içinde, ed. Sonja Brentjes, 634-640. Routledge, 2023.

Stearns, Justin. "Using Regional Histories to Revisit Our Narratives and Categories: The Example of Early Modern Morocco". *History of Science* 61/ 2 (2023): 151-172.

Şehsuvaroğlu, Bedii Nuri vd. *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık, 1984.

Toska, Zehra. "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?". *Journal of Turkish Studies* 24 (2000).

Uludağ, Osman Şevki. *Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*. haz. Esin Kâhya. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.

Yerlioğlu, Akif Ercihan. "'May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One': Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts". *YIL-LIK: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 33-52.

Yıldırım, Duygu. "Ottoman Plants, Nature Studies, and the Attentiveness of Translational Labor". *History of Science* 61/4 (2023): 497-521.

Yıldırım, Duygu. "Back to the Future: A Belated History of 'New' Science in the Ottoman Empire". *BJHS Themes* 9 (2024): 167-183.

Yıldırım, Duygu. "The Translating Subject: Self-Assertion and Edges of Mediation in Ali Ufkî's Bilingual Dialogues". *Journal of Early Modern History* 28 (2024): 420-444.

Yıldız, Sara Nur. "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century". *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014): 263-297.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlara, ticari kullanım hakkı dergimize aittir. Yayımlanan çalışmalar CC-BY-NC-ND lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.